

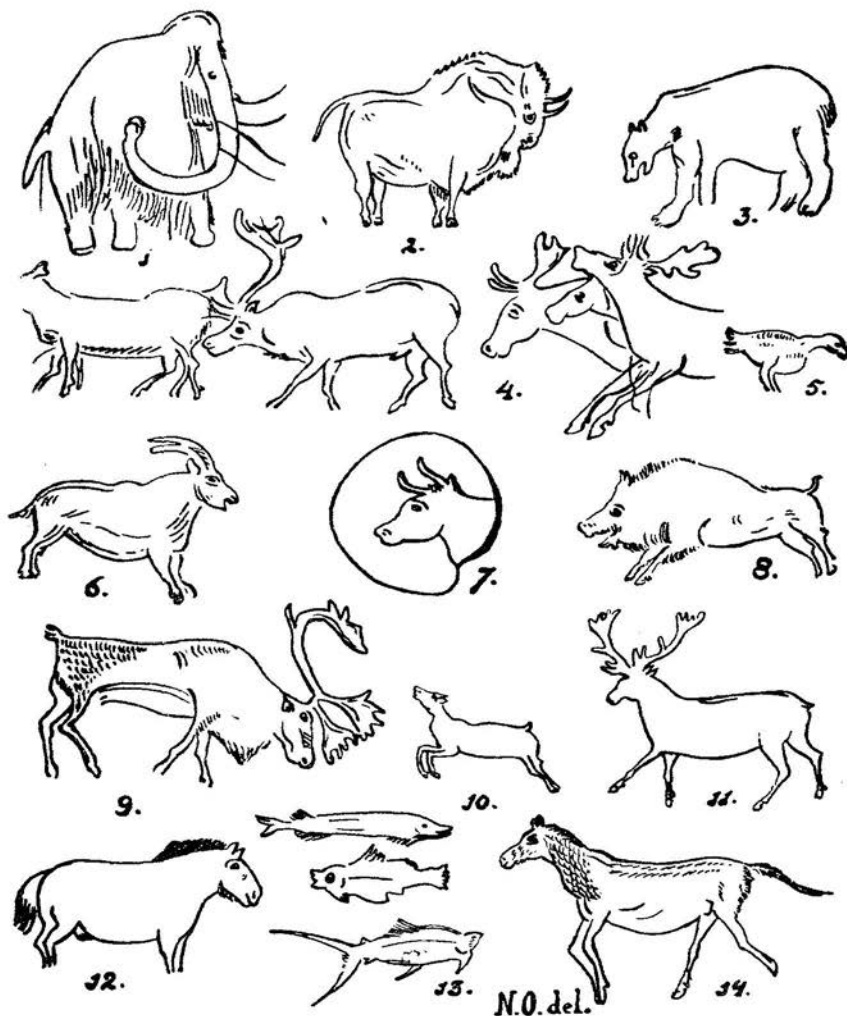
HET
KUNSTAMBACHT
EN DE
VOLSKUNST
IN
FRIESLAND

HEEMSCHUT-SERIE

DEEL 19

I. Hoofdzakelijk ook in Friesland voorkomende dieren uit het jongere steentijdperk.

1. mammoth. 2. bison. 3. beer. 4. trekkende rendierstoet. 5. gans. 6. steenbok.
 7. koe. 8. wild varken. 9. grazende rendierbok. 10. ree. 11. hert. 12. poney.
 13. visschen. 14. paard in draf.

Naar Midden-Europeesche gravures op rendierhoorn.

HET KUNSTAMBACHT EN DE VOLKSKUNST IN FRIESLAND

DOOR

NANNE OTTEMA

Conservator van het Museum „Het
Prinsessehof”

Conservator van de Ceramiek in het
Friesch Museum

Met afbeeldingen naar kunstvoor-
werpen in deze Leeuwarder Musea

ALLERT DE LANGE - AMSTERDAM

1942

poortje in het Popta slot
te Maarsse

HET KUNSTAMBACHT EN DE VOLKSKUNST IN FRIESLAND

De handwerkskunst, de lust tot het versieren van ons gebruiksgoed, van wat we dagelijks om en aan ons hebben, is minstens even oud of ouder nog als het menschelijk geslacht. Is er toch wel eenig principiëel verschil tusschen de vogel, het vischje of het insect, die kunstig hun nest vlechten of met schelpen versieren, de grotbewoners van Dordogne en andere streken van Zuid-Europa en Afrika, die hunne holwoningen versierden en de steentijd-menschen in onze streken, die hunne hutkomverblijven van een dak van vlechtwerk voorzagen?

De levensomstandigheden van mammoth, hollenbeer, rendier en andere dieren uit den IJstijd, het oudere of palaeolitische steenen tijdvak, leverden oppervlakkig maar weinig verschil op met die van hunnen tijdgenoot, den primitieven mensch.

En toch wist deze laatste reeds vele duizenden jaren vóór onze jaartelling zijne holwoningen en zijne van rendiergeweiën gemaakte gereedschappen op zoo juiste en realistische wijze met afbeeldingen van de dieren zijner omgeving te versieren, dat ze nu nog niet te overtreffen zijn (afb. I).

In de streken, die ons landje omgaven stond over het algemeen de kunstzinnigheid en de kunstvaardigheid van de bevolking in vóórhistorische tijden op hooger peil dan hier. Denken wij alleen maar aan de ingewikkelde steengrafmonumenten in Bretagne, aan de enorm groote zonnetempel van Stonehenge op de heide van Salisbury in Wiltshire, aan de rijk versierde grotten van Altamira en andere plaatsen in Spanje en Noord-Afrika, aan de kunstig gegraveerde rendiergeweiden uit Midden-Frankrijk en Zuid-Duitschland, aan de dorpen van paalwoningen in Zwitserland en Italië, aan de fraai bewerkte grafceramiek en brons-

kunst uit Midden- en Oost-Europa, alles in tijden toen hier slechts werktuigen gebruikt werden, die blijkbaar van een eenvoudige boerenbevolking afkomstig waren, terwijl in Griekenland en Italië de hoogontwikkelde beschavingen van Athene en Rome reeds op den drempel stonden en die van Egypte, Mesopotamië, Indië en China reeds bloeiperioden achter den rug hadden.

Grotbewoners in Zuid-Frankrijk
uit den Steentijd

HOOFDSTUK I

DE BEWONERS VAN ONZE ZANDGRONDEN IN DEN VOORHISTORISCHEN TIJD

Ook de zandgronden in het Zuid-Oosten van Friesland, het diluvium, speciaal het Kuinre-dal, hebben vondsten opgeleverd, die behooren tot het met den ijstijd samenvallende palaeolithicum, den ouderen steentijd, vele duizenden jaren vóór onze jaartelling. Hier was blijkbaar de invalspoort in het door natuurlijke grenzen, de moeilijk begaanbare hoogveenen, afgesloten Friesland. Hier bereikte de eeuwenoude Drentsche heerweg door het mandeveld bij Bakkeveen de Friesche grens en hadden de uit het Oosten komende zwervende stammen gelegenheid langs de dalen van de toen nog breede en waterrijke rivieren, de Kuinder en de Boorn, de kleistreken van Friesland te bereiken. Men neemt aan, dat dit geschiedde meer dan 7000 jaren vóór het begin van onze jaartelling.

Wat deze eerste nomadenstammen hier aan cultuurvoorwerpen in den bodem hebben achtergelaten getuigt zeker nog niet van veel ontwikkeling. Hunne wapens en werktuigen van dikke klompen vuursteen waren nog slechts ruw behouwen en de stukken rendiergewei, die zij als gereedschappen gebruikten, waren eveneens weinig bewerkt.

Dat de stam, die zich hier vestigde, op een nog relatief lage trap van ontwikkeling stond blijkt, als wij hun eenvoudige producten vergelijken met de fraai bewerkte en versierde, ook van rendiergeweiën gemaakte, werktuigen der grotbewoners uit Dordogne en andere Zuidelijker gelegen streken (afb. I).

De tot het mesolithicum, den midden-steentijd, gerekende ontelbare kleine werktuigjes, gissenderwijs tusschen omstreeks 7000 en 5500 vóór Christus gedateerd, hebben reeds een veel grootere verbreiding. Ze zijn

niet alleen in den Zuid-Oosthoek, doch ook veel Noordelijker in Smallerland, Tietjerksteradeel, Dantumadeel tot in de zgn. Dokkumer Wouden toe, gevonden.

Buitengewoon subtiel zijn de bij ontelbare hoeveelheden gevonden werktuigjes als mesjes, schrabbertjes, boortjes, zaagjes, enz., die aan dezen tijd worden toegeschreven, bewerkt. Met fijne retouches zijn de miniatuur steentjes aan enkele of meerdere kanten fijn en zeer regelmatig bekapt. Door hunne kleinheid maken deze instrumentjes den indruk van poppegoed.

Het is dan ook niet te denken, dat voor en na dit mesolithicum alleen de grootere artefacten en tusschen ± 7000 en 5500 vóór Christus alleen deze kleine instrumentjes zouden zijn gebruikt. De heer H. J. Popping te Oosterwolde, die midden in de streek van deze ontdekkingen wonend, de oudste praktische kennis van deze Friesche artefacten heeft verzameld, wees er dan ook reeds op hoe deze ook buiten de eigenlijke daarvoor aangewezen periodes werden gebruikt. Als voorbeeld haalt hij aan hoe zelfs in den slag van Hastings (1066) nog steenen pijlpunten werden gebruikt, die men toen zeker reeds lang uitgestorven zou wanen. De periode-verdeelingen der archaeologie zullen steeds noodig blijven; wij zullen echter niet uit het oog mogen verliezen, dat de voor verschillende landen en beschavingen afwijkende dateeringen hiervan op hypothesen gegrond zijn, die alleen zoolang hun waarde behouden totdat een nieuwe bladzijde van het boek der aarde kan worden opengeslagen. Een scherpe omlijning en absoluut juiste tijdsbepaling der verschillende periodes zal wel altijd tot de vrome wenschen blijven behooren.

Een hoogere trap van ontwikkeling hadden de hunnebedbouwers, die gerekend worden omstreeks 2500 à 2000 vóór Chr. naar Friesland te zijn gekomen, reeds bereikt. Waarschijnlijk is ook deze volksstam, die zich over de hoogten van den Hondsrug had verspreid langs

den ouden heerweg in Friesland gekomen, want het eenige hunnebed, dat wij op Frieschen bodem hebben gekend, lag in Gaasterland bij Rijs, dat vanuit het Kuinre-dal zeker gemakkelijk te bereiken was. Het steengraf bij Rijs behoorde tot den lateren tijd dezer cultuur.

Ook hunne herkomst is, evenals die van hunne voorgangers, niet bekend al wijzen dan verwante steengraven uit omgelegen landen zeker op mogelijke komst uit Oost-Zeestrecken via Noord-West Duitschland en op stamverwantschap en onderlinge handelsrelaties reeds in deze vroege eeuwen.

De hunnebedbouwers waren zeker geen nomaden meer, zij beoefenden de landbouw blijkens een van hen afkomstige ploegschaar en maakten reeds versierd aardewerk, terwijl zij hunne bijlen en andere werktuigen door slijpen fraaie vormen wisten te geven.

De belangrijkste monumenten, die zij hebben nagelaten waren hunne grafruimten of tempels, de z.g.n. hunnebedden, die in het algemeen den volgende vorm hadden: Een langwerpige en rechthoekige terrein werd door groote opstaande zwerfsteenen omringd, die met enorme platte keien afgedekt een soort grafkamer vormden. De ruimten tusschen draagsteenen en dak werden aangevuld met kleinere steenen en heiplaggen, waarna het geheel door een zandheuvel werd overdekt, die langs zijn rand door een krans of afdekking van steenen voor verstuiven werd beveiligd.

De toegang tot de grafkamer, die van een van de lange zijden uit scheef naar beneden liep, was evenals de vloer met veldkeien geplaveid. De graven dienden waarschijnlijk voor een dorps- of stamgemeenschap en wijzen op ontwikkelde ceremoniën bij het begraven, verband houdende met godsdienstige opvattingen.

De bouw dezer monumenten, die wel vergeleken zijn bij rotsgraven, eischte van hunne bouwers zeker hoogontwikkelde practische ingenieursgaven.

Ook het feit, dat de hunnebed-bouwers de makers waren van het oudste gebakken, of althans het oudste versierde, aardewerk in Friesland, doet zien, dat zij reeds een hooger ontwikkelingstrap hadden bereikt. Technisch stond dit aardewerk nog maar op lagen trap. Dat het van inlandsch leem in open vuren zacht gebakken was, blijkt uit de korreltjes graniet, die in ongesmolten vorm in de rood-bruin-achtige, soms grauw-zwartachtige zachte scherf voorkomen. Van glazuur is natuurlijk nog geen sprake. Het is geheel uit de hand gevormd; de draaischijf, het pottenbakkerswiel is evenmin bekend.

De vormen doen eraan denken, dat dit aardewerk voornamelijk of uitsluitend voor ceremoniële doeleinden bestemd is geweest. Ook het feit, dat het op den duur althans geen vocht kon bevatten, omdat de scherf daarvoor te zacht en te poreus was, maakte, dat het voor dagelijksch gebruik minder geschikt was.

Dat het door ingriffen versierd, steeds gesausd en min of meer gepolijst was wijst er echter op, dat wij in een vroeger tijdperk een eenvoudiger onversierd type aardewerk kunnen verwachten of wel, dat de hunnebedbouwers hunne techniek als oud erfgoed mede geïmporteerd hebben.

Ook enkele kralen van git en agaat en stukjes barnsteen zijn bij opgravingen van hunnebedden gevonden en wijzen waarschijnlijk reeds op handelsbetrekkingen met volken aan de Oostzee of elders.

Omstreeks 2000 à 1700 voor Christus worden grafheuvels gedateerd, die in de omgeving van Oosterwolde ontgraven zijn, waarin één enkele doode in hurkhouding, met opgetrokken knieën, misschien in linnen gewikkeld of gesnoerd, was begraven. Naar hun vorm worden deze graven meest koepel- of liever kring-grepgraven genoemd. Omringd door een greppel en door palissaden, waren ook deze graven door een zandheuvel bedekt.

De in deze graven gevonden kunstnijverheidsvoorwerpen „artefacten” waren geslepen bijlen en andere instrumenten als hamers, knodsen enz. en aardewerk van gelijksoortige techniek en versiering als het hunnebeddenvaatwerk.

Voor al voor de techniek der geslepen steenen moeten wij de grootste eerbied hebben, daar veel technische bekwaamheid, veel geduld en een gezonde aesthetische opvatting noodig geweest zijn voor het slijpen van deze voorwerpen dikwijls van grooten omvang (afb. II-5).

De vormen en afmetingen van het aardewerk zien wij in dezen tijd ook grooter en massaler worden. Naar vorm en versiering worden de groote beker-vormige urnen wel klok-, touw- of zonebekers genaamd. Klokbekers zijn tot nu toe in Friesland niet gevonden (afb. II, 3).

De periode, waarin naast de steenen werktuigen ook bronzen werktuigen in gebruik kwamen wordt gewoonlijk aan den tijd tusschen ongeveer 1700 en 500 vóór Christus toegeschreven. De fraaie slanke zwaarden en messen (afb. II, 2) en de bijlen van diverse elkaar opvolgende typen wijzen erop, dat met de import van het vreemde materiaal ook de vormen van elders zijn overgenomen.

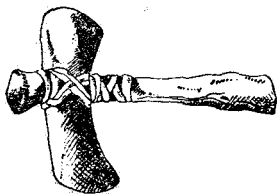
Na omstreeks 500 worden de wel fraaie, doch zeker toch minder practische bronzen voorwerpen verdrongen door het ijzer. In dit vóór-Romeinsche ijzeren tijdvak werden allerlei ijzeren wapens en werktuigen gemaakt. De techniek van het ijzersmeden heeft hieraan zeker meer strakke en nuchtere, ik zou eigenlijk wel willen zeggen meer moderne vormen gegeven. Deze ijzeren gereedschappen zijn echter geheel in den poreuzen zandbodem verteerd. Dit is ook het geval met de houten stelen en handvatten van de steenen en bronzen werktuigen, de weefsels, waarin de lijken gewikkeld waren, het leer van de schoeisels en alle andere voor-

werpen van organische grondstoffen. Wij hebben dus van de cultuur van deze oude zandgrondbewoners maar een zeer beperkte kennis.

Ook de in hurkende houding begraven lijken zijn alleen herkenbaar aan een donkere, dikwijls scherp omlijnde afteekening in het helder-gele zand. Zelfs van de zwaardere beenderen en de tanden is niets overgebleven.

In deze laatste perioden is het versierde hunnebedden-vaatwerk verdwenen, scherven van grof inheemsch aardewerk van het type, dat wij ook in de volgende periode aantreffen is er voor in de plaats gekomen.

Eenige jaren geleden is in het Friesch Museum een aparte zaal ingericht voor deze steen- en bronsijdvondsten. Behalve groepen der verschillende artefacten vindt de bezoeker daar plattegronden, doorsneden en modellen van de, onder leiding van Dr. A. E. van Giffen in de laatste jaren verrichte opgravingen, die hem een overzicht geven van de cultuurtoestand dier tijden.

HOOFDSTUK II

DE BEWONERS VAN DE TERPEN OP DE FRIESCHE KLEI VAN DE 2^e EEUW VÓÓR TOT DE 11^e EEUW NA CHRISTUS

Zeer zeker zullen de bewoners van de hoogere zandgronden, de kleistreek, die zich langs de zeekust van Stavoren tot Dokkum had gevormd en het lage midden van Friesland, de veenstreek waar de poelen en plassen gevonden worden, reeds gedurende meerdere eeuwen vóór Christus als jacht- en vischterrein, misschien ook als zomerweide voor het vee, gebruikt hebben.

Men neemt aan, dat omstreeks 300 à 200 jaar vóór Christus deze kleigronden voldoende hoog door de zee waren opgespoeld om voor bewoning geschikt te zijn en dat van dien tijd af deze streken vaste en blijvende bewoners hebben verkregen. Gedeeltelijk zullen het bewoners van de zeker niet dicht bevolkte, arme zandstreken geweest zijn, die Westergo en de langs de zee gelegen kleistreken van Oostergo bevolkten, doch ook andere volksstammen moeten zich in de eerste eeuwen van onze jaartelling hier gevestigd hebben, want reeds in den Romeinschen tijd waren de vruchtbare kleistreken dichter nog met terpen bezaaid als er tegenwoordig dorpjes voorkomen.

Naast de vruchtbaarheid van den bodem moet de ligging van deze streken langs de open zeekusten een aantrekkelijkheid voor de vestiging geweest zijn. Gedurende de eerste eeuwen van onze jaartelling waren de bewoners van Friesland een zeevarend volk bij uitstek. Visscherij, handel en zeeroof waren een hoofdbedrijf. Hiernaast werd veehouderij, paardenfokkerij en schapenteelt uitgeoefend. De veehouderij bleek o.m. uit het verplicht leveren van ossenhuiden aan de Romeinen, de paardenfokkerij uit het feit, dat de Friezen

veelal als ruiters in de Romeinsche legers dienst deden. Door de schapenfokkerij waren zij in staat aan het klooster Fulda, dat hier reeds vroeg bezittingen had, geweven wollen kleedingstukken te leveren.

Wij moeten ons Friesland vóór den Karolingischen tijd voorstellen als geheel open voor de zee. Tot in het hart van Friesland konden de zeevarenden met hunne schepen komen. De Middellzee was nog tot nabij Sneek en Bolsward bevaarbaar. Westergo was toen de Romeinen in Friesland kwamen nog een eiland.

Toen de Romeinsche veldheer Drusus in het jaar 12 vóór Chr. de rijksgrenzen wilde uitbreiden voer hij door en langs Friesland naar de land der Chaucen, terwijl ook Germanicus op zijn tochten naar Oost-Friesland o.a. in het jaar 16 na Chr. met transportvloten denzelfden weg volgde en zich daarbij van de medewerking der Friezen verzekerde; toen Karel Martel in 734 tegen de Friezen optrok kon hij met zijn vloot de Middellzee opvarende tot in het hart van Friesland doordringen. Bonifacius, die in 754 op 75-jarigen leeftijd met 52 Gezellen naar Friesland trok om het Christendom aldaar te bevestigen, voer met eenige schepen van Utrecht langs de Drusus gracht (de gekanaliseerde Vecht) over het Flevomeer en door Friesland naar Dokkum, waar hij helaas door fanatieke heidenen werd vermoord, doch door zijn martelaarsdood de Kerstening der Friezen belangrijk aan terrein deed winnen.

In dit alles is een geheele ommekeer gekomen toen de Friezen gedwongen werden door het uitspoelen en verbreedten der zeegaten, het daardoor hooger stijgen van de zeevloed, de inklinking van den kleigrond en het daardoor dalen van den bodem, hun land door een dijk tegen de zee te beveiligen, doch tevens van de zee af te sluiten. In den Karolingischen tijd begonnen zij met hunne terpen kunstmatig op te hoogen; toen dat echter geen voldoende veiligheid meer gaf moest

de om- en afsluitdijk rondom Friesland worden aangelegd. Voor dit grootsche werk eenigszins doelmatig kon tot stand komen was de orde en tucht, die de kloosters hier van omstreeks de twaalfde eeuw, ook in het openbare en economische leven hebben weten te scheppen, noodig.

Mr. P. C. J. A. Boeles verdeelt in zijn boek „Friesland tot de elfde eeuw”, het standaardwerk over de terpencultuur, de terpentijd in 3 periodes t.w.:

1e. De beginperiode van de eerste eeuw vóór — tot $\pm$ 400 na Christus; hierin valt van het begin onzer jaartelling af de tijd van den Romeinschen invloed; 2e. de middelste periode, de tijd van immigratie en strijd tegen het Frankische Rijk; hieruit vloeien tot in het midden der 8e eeuw vreemde cultuurinvloeden van het Oosten en van het Zuiden uit voort en 3e. de laatste periode; Friesland als deel van het Frankische Rijk, de Kerstening onder Karel de Groote, de strijd en verwarring onder diens opvolgers en de plundertochten der Vikingen.

Zijne beschrijving is behalve op de historische bronnen vooral ook gegrond op de rijke verzamelingen in het Friesch Museum, waar de vondsten uit alle over de provincie verspreide terpen verzameld en geordend zijn. Doordat de goed afsluitende terplagen ook hout, been, leer, ijzer en allerlei organische stoffen hebben geconserveerd en daardoor groote massa's oude cultuurvoorwerpen hebben opgeleverd, kon hieruit een duidelijk beeld van de Friesche cultuur-geschiedenis gedurende deze twaalf eeuwen, waarvan twee vóór onze jaartelling, worden opgebouwd.

Uit de eerste terpenperiode is interessant bronswerk bewaard (spiralen, kettingen, haken, sierringen, broches, z.g.n. „La Tène fibilae”) dat deels verwant is met het werk uit de vroege bronstijd-periode. Ook de steenen wapenen en werktuigen komen nog spo-

radisch in de terpen voor. Herinneringen aan een verdwenen cultuur.

Het inheemsch aardewerk door de terpbewoners achtergelaten is van archaeologisch standpunt bezien en als oer-volkskunst van het allergrootste belang, omdat hieruit stamverwantschap en herkomst van de Friesche stam kan worden afgeleid. Aesthetisch is het van minder belang, omdat het nog op relatief lagen trap staat. Potten met hooge kragen zijn verwant aan oudere vóór-Romeinsche bronstijd-modellen, terwijl grove potten met typische gekartelde randen zonder oor of tuit, van buiten aan de onderzijde meest ruw-wandig, als echte kookpotten, tot het oudste aardewerk der Friezen gerekend worden.

Onder Romeinschen invloed zien wij dit aardewerk andere modellen verkrijgen, die nog onversierd zijn, doch waarbij ook een bijzondere technische verbetering optreedt, doordat het aardewerk dan een fraai gepolijste gladde oppervlakte verkrijgt. Ook de vormen van dit zwarte z.g.n. gesmoorde aardewerk worden fraai geproportioneerd en krijgen een elegant uiterlijk (afb. III, 10). Slanke bekers op hoogen voet zijn een typische verschijning, evenals hooge potten met elegante ooren. Invloed van het „terra nigra” der Romeinen hierop is onmiskenbaar (afb. III, 9).

In de oudste terpen voornamelijk in Westergo (in Oostergo alleen in Hoogebeintum en Cornjum, in Groningen alleen te Ezinge) komt een soort potten voor, versierd met geometrisch ornament van dam-bord en driehoekspatroon, soms met fijngestooten wit schelpgruispoeder ingevuld. Dit aardewerk is meest al ook zwart van kleur en fraai gepolijst. Het staat aesthetisch reeds op een aanmerkelijk hooger trap (afb. II,4). In een terp te Deinum trof ik dit aardewerk aan in een dunne woon- en brandlaag, waardoor de indruk gevestigd werd, dat men hier althans met tijdelijke, mogelijk vreemde bewoners te maken had.

R. H. Carsten meent dit aardewerk aan uit het Oosten indringende Chauken te mogen toeschrijven.

Van andere uit het Oosten komende stammen, die der Angelen en Saksen, afkomstig is een ander soort zwart gebrand aardewerk met typische ronde en gebogen, uitgedrukte en ingegrifte versiering. Zoowel in Hannover als in Engeland treffen wij hiermee nauw verwant aardewerk aan, zoodat het zeer waarschijnlijk is, dat het afkomstig is van stammen, die op hun reis van het Oosten naar Engeland tijdelijk of blijvend op de Friesche en Groninger kleiterpen zijn blijven wonen. In de brandurnen van deze stammen komen de resten van verkoolde beenderen voor (afb. IV, 12).

Al de vooromschreven ceramiek is op de terpen gemaakt. Import van buiten de grenzen van Friesland gemaakt aardewerk vindt men hier niet bij. Naast deze ceramiek van inheemsche, eventueel binnen- of doortrekkende Germaansche stammen, treffen wij in de terpen in de eerste periode het Romeinsche gebruiks- en exportaardewerk aan. De import hiervan is gedurende de vier eerste eeuwen van onze jaartelling blijkbaar een geregeld voortdurende stroom geweest.

Van buitengewoon belang zijn in de terp te Winsum in Westergo gevonden scherven, waaronder van groote amphoren, van het type, dat in Romeinsche legerplaatsen uit het begin van onze jaartelling wordt gevonden, alsmede van Romeinsche dakpannen, o.a. in groote hoeveelheden gevonden in de terp te Hatzum. Mr. Boeles concludeert uit de vondst te Winsum een tijdelijk verblijf van Romeinsche bezettingstroepen in Friesland. Ook de vondst van Romeinsche dakpannen wijst er op, dat hier waarschijnlijk in de 3de of de 4e eeuw naar Romeinschen trant gebouwde huizen hebben gestaan, misschien wel door Friesche legioensoldaten gebouwd, die teruggekomen, Romeinsche behoeften hadden overgenomen.

Ook het bekende Romeinsche exportaardewerk is

in groote hoeveelheid in de terpen gevonden. In de eerste plaats wel het rood gekleurde aardewerk „terra sigilata” (afb. III, 7) voornamelijk uit de fabrieksplaats Rheinzabern, verder het terra nigra vaatwerk met zijn gepolijste dofzwarte uiterlijk, getypeerd door buitengewoon elegante vormen, waaronder de bekers op slanken voet uitmunten (Vergelijk afb. III, 9) en sporadisch allerlei gewoon gebruiks-aardewerk meest gemaakt in de bezette gebieden van het Rijk in de nabijheid van de groote legerplaatsen bij Nijmegen, in België, in de omgeving van Trier of in de Rijnstreek. Ook kleine Godenbeeldjes van aardewerk zijn uit de terpen te voorschijn gekomen. Een merkwaardigheid is, dat op enkele stukken Romeinsch aardewerk, speciaal gevonden in de terp te Ferwerd, vroeg Christelijke emblemata voorkomen. Of hieruit mag worden geconcludeerd, dat zoo vroeg reeds Christelijke ideeën in Friesland zijn doorgedrongen, is zeer zeker de vraag. Men kan echter wel aannemen, dat de Romeinsche pottenbakker, die dit aardewerk omstreeks de 4e eeuw onzer jaartelling maakte, reeds tot het Christendom was bekeerd.

Een bijzonderheid vormden een tweetal zwart geverniste Romeinsche bekers van slank model, versierd met witte slip- of ringeloorversiering, gevonden in de terp van Oosterend. Ook deze bekers, die veelal van opschriften zijn voorzien, werden in de Rijnstreek in Romeinsche legerplaatsen aangetroffen. Een van de Oosterender bekers met ingeknepen wand draagt het opschrift „Vitula”, d.w.z. de Godin van de zege (afb. III, 6). Blijkbaar waren onze drinkbekers bestemd voor Romeinsche soldaten, die daarmee een heildronk op een behaalde of te behalen zege konden uitbrengen.

In de tweede periode van den terpentijd wordt een soort import-aardewerk aangetroffen, gewoonlijk betiteld als „Merovingisch-Frankisch”. De oudste vor-

men laten duidelijk Romeinsche invloeden zien, de latere eigenaardig geknikte modellen en radstempelversiering. Deze laatste waren met verbrande skeletdeelen gevuld. Ze komen sporadisch voor en zullen van Franken afkomstig zijn, die hier gestorven en begraven zijn. Technisch getuigt het van groote vooruitgang onder Romeinschen invloed, als: goed doorbakken scherf, gebruik van de draaischijf en met radstempeltjes aangebrachte versiering (afb. IV, 11).

In de laatste periode van den terpentijd zien wij onder het inheemsche vaatwerk de voor de Middeleeuwen zoo typische kogelpotten verschijnen, terwijl onder de import-ceramiëk voorkomen de groote voorraadsamphoren met reliefbanden uit den Karolingischen tijd (afd. IV, 13 onder) en het z.g.n. Pingsdorfer aardewerk, het met roode verf versierde hard gebakken goed, de typische voorlooper van het Rijsche steengoed, dat gedurende vele eeuwen het import-aardewerk bij uitstek in Nederland is gebleven (afb. IV, 13 boven).

Ook de ontwikkeling der andere kunstnijverheid hield gelijken tred met die der ceramiëk. Al wat de terpbewoners in de eerste eeuwen voor hun dagelijksch gebruik maakten was doelmatig maar eenvoudig.

Voor de huishoudelijke behoeften zijn in de terpen aangetroffen: van been gemaakte haarkammen, in navolging van geïmporteerde exemplaren, haar- en rijgnaalden, schaatsen, speer- en pijlpunten, weefgerei, schaven, pennen, elsen, boren, dissels, stempels, fluiten, dobbelsteenen, enz.; van ijzer en van brons: kannen, emmers, nappen, lampjes, unsters, sleutels, lepels, messen, heften, scharen, sporen, stijgbeugels, paardebitten, speerijzers, oorlepeltjes, huidkrabbertjes, baardtangetjes en andere toiletgereedschappen; van glas: bekers en koralen; van geweven stoffen: wollen kleedingstukken, hoofdkappen, haarnetten, handschoenen (wanten); lederen sandalen en allerlei landbouwgereed-

schappen als hakken, bij voorkeur gemaakt van het harde hertschoorn enz. enz.

Het is alles echte volkskunst door zijn eenvoud en doelmatigheid leerrijk en aantrekkelijk. De hoogere luxe werd aangevuld door de import, die de Romeinsche marskramer te koop bood. Tot in Zweden zien wij deze nijvere menschen, die de legers vooruit zwermden, doordringen. Deels van hen afkomstig, deels misschien ook meegebracht door Friezen, die in de Romeinsche legers als legioensoldaten speciaal als ruiters in Dalmatië, in Engeland en elders ver van huis, gediend hebben, zijn de vele fraaie kunstnijverheidsproducten, die de terpen hebben opgeleverd en wie weet wat er nog in den bodem verborgen ligt.

Een buitengewoon aantal Romeinsche Godenbeeldjes, zeldzaam door hun opvallende grootte, is in een 20-tal terpen gevonden (afb. III, 8). Natuurlijk is Mars ruim vertegenwoordigd doch ook Mercurius komt daaronder vijfmaal voor. Hij werd met den Germaanschen God Wodan vereenzelvigd; zijn dag werd dan ook Wodansdag, samengetrokken tot Woensdag. Verder zijn Apollo, Fortuna, Ceres, Bachus en Hercules aanwezig, terwijl een priesterfiguur, pontifex-maximus, in den toga sacrificialis, uit de terp waarop de kerk van Cornjum staat, gekomen is.

Hiernaast komen bronzen dierfiguren o.a. een springend paard en een bok voor. Ook bronzen emmers, schenkkannen, schrijfstiften, sleutels, deels van brons, deels van ijzer, vingerringen van brons, zoowel als van goud, ivoren zwaardgrepen, kralen, speelschijfjes van glaspaste, vierkante groene flesschen en glaskralen in groote verscheidenheid behoorden tot de handelswaar van den Romeinschen marskramer.

Ofschoon minder tot ons onderwerp behoorend, mag om de belangrijkheid van de vondsten ook wel gewezen worden op het beschreven Romeinsche wastafeltje en de voorwerpen met Runen inscriptie, het

Germaansche schrift, respectievelijk o.a. in de terpen te Tolsum, Arum, Harlingen, Wijnaldum en Hantum gevonden.

In de middenperiode treffen wij bij de terpbewoners allerlei Frankische metalen kunstnijverheidsvoorwerpen aan, als: de typische ijzeren zwaarden, messen en speren, bronzen en gouden mantelspelden, broches, spangen, gespen, riemtongen, sierschijven, gouden en zilveren munten enz. Voor den archeoloog van buitengewoon belang zijn de mantelspelden „fibulae” en aanverwante liefssieraden, omdat daarvan de ontwikkeling van de eerste terpperioden is na te gaan. Voor de Friesche kunstnijverheid is deze tijd, toen koning Radboud tevergeefs trachtte zich tegen de Frankische overweldiging staande te houden, een buitengewoon rijke tijd geweest, zooals blijkt uit de vele gouden sieraden, die de terpen voor ons bewaard hebben.

Een verborgen schat hiervan heeft de terp van Wiewerd opgeleverd (afb. IV, 14), doch ook allerlei andere terpen hebben vele verspreide goudvondsten opgeleverd. Een Koninklijk stuk is in 1907 uit de terp van Hoogebeintum te voorschijn gekomen: een gouden spang van niet minder dan 13 c.M. lengte, prachtig met filigrainwerk versierd, en die eens als sluiting voor een statiemantel zal hebben gediend. Waar deze in Friesland gevonden sieraden alle nauw verwant zijn en van elders geen analoge stukken bekend zijn, kan m.i. worden verondersteld, dat wij hier met inheemsche ambachtskunst te maken hebben. Dat de rijkdom van de Friesche koningen in de vroege Middeleeuwen zeer groot is geweest, blijkt niet alleen door berichten over- en opgravingen bij de oude koopsteden in het Zuiden van Friesland, Dorestad en Tiel, doch ook door een uitlating in de Middeleeuwsche roman van „Tristan et Iseut” (Isolde). Als Tristan wil wegvaren uit het land van Cornouailles biedt Marc de oude koning hem een deel van zijn schatten aan. Tris-

tan antwoordt dan : „Roi je n'y prendrai ni un denier, ni une maille. Comme je pourrai, j'irai servir à grand' joie le riche roi de Frise". De oudste, verloren gegane Fransche tekst van dezen ridderroman dateert uit de 11e of 12e eeuw (in allen gevalle vóór 1175). Er was toen dus nog sprake van een Koning van Friesland. Diens rijkdom, waarvan een deel door de terpen voor ons is bewaard, was natuurlijk ook de groote aantrekkingskracht, waarom de Franken Friesland hebben overweldigd en de Vikingen er hunne plundertochten heen richtten.

De Friesche Koning of Graaf van wien de gouden mantelspang uit de terp van Hoogebeintum afkomstig is moet zeker een goudsmid van bijzondere bekwaamheid in zijn dienst hebben gehad (afb. IV, 15).

In dezen tijd zien wij ook allerlei buitenlandsche cultuurstroomingen hun invloed hier doen gelden. In de eerste plaats waren deze afkomstig van de Angel-Saksische zendelingen, die hier met het Christendom ook de hoog ontwikkelde ornamentkunst, die in de Iersche kloosters was ontstaan, bekend maakten. Bij wisselwerking drongen ook van kloosters als Fulda, die van het eiland Reichenau in de Bodensee en natuurlijk van het nabij gelegen Utrecht cultuurstroomingen naar hier door.

Betrekkelijk schaarsch was de invloed, die van de Skandinavische kust naar hier is afgestraald. De Vikinger zeeroovers, die van het begin van de 9e tot in de 11e eeuw onze kusten onveilig maakten, namen meer Frankische kunst mee naar hun land, dan dat hier Skandinavische kunstvoorwerpen zijn gevonden. Ongelooflijk veel geroofd Frankisch zilverwerk is dan ook uit den Skandinavischen bodem te voorschijn gekomen.

Toch zijn in meerdere terpen van Westergo, dat als eiland voor verkeer met naburige landen open lag, gouden bracteaten gevonden, die door hunne typische

versiering van ineengestrengelde slangen zeker op Noorsche afkomst wijzen.

Wanneer wij de cultuurinvloeden, die in de vroege middeleeuwen van buitenaf tot onze provincie doordrongen, naspeuren, zullen wij in de eerste plaats onze oogen moeten richten naar het Rijk der Franken, speciaal naar het Koningshof der Merovingische vorsten en naar dat der Karolingische keizers. Hierbij treedt natuurlijk op den voorgrond Karel de Groote, die in de oude overleveringen der Friesche geschiedenis zoo'n groote rol speelt. Naast deze politieke en staatkundige invloeden moet speciaal de aandacht worden gewijd aan de invoering van het Christendom, een der groote of liever gezegd de grootste beschavingsstroom, die de Frankische overheersching dezer landen vergezelde. Want al moge de politieke invloed door de splitsing van het Karolingische Rijk na den dood van den grooten Keizer spoedig verzwakt zijn, die van de Christelijke Kerk zou hieronder weinig te lijden hebben. Een gedeelte van de beschavingsinvloeden kwam, zooals wij reeds zagen, uit buitenlandsche kloostercentra naar hier. Dit was de inleiding tot den nieuwen beschavingsstroom, dien wij in het volgende hoofdstuk zullen nagaan.

HOOFDSTUK III

DE KLOOSTERBESCHAVING VAN DE 11e TOT DE 16e EEUW

Reeds vóór de Romeinen genoodzaakt waren van den Rijn terug te trekken werden de grondslagen gelegd voor het typische karakter van het Friesch-Groningsche kleilandschap. In de eerste periode van den terpentijd — toen de woonterpen zich nog niet boven het vlakke land behoefden te verheffen — waren geheel Westergo en Oostergo langs Middelzee en Wadden reeds dichter met woonterpen bezet dan er thans dorpen zijn.

Toen het vlakke land door de hooge vloedten niet meer bewoonbaar was, bleven de Friezen aan hun grond getrouw, werden de oude woonterpen opgehoogd en was het typische karakter, dat het landschap nog steeds heeft, reeds voltooid. Ieder dorp, ieder gehucht, ieder buurtje, iedere afzonderlijke woning van ouden datum moest op een meerdere meters hooge terp gebouwd worden om beveiligd te zijn tegen de steeds hooger stijgende watervloeden. Natuurlijkerwijs waren deze terpen rond van vorm, waardoor de oudste Friesche terpdorpen hun eigenaardig type verkregen. Kransvormig zijn ze gebouwd rondom het oude Heidensche heiligdom. Dikwijls waren ze door een rondom den terpvoet loopenden ringweg omsloten. Op andere plaatsen waren deze terpen gevestigd op en vormden ze aaneengesloten schoorwallen.

Door de opgravingen op het zand onder Fochtelo aan de Friesch-Drentsche grens en te Ezinge op de Groninger klei weten wij, dat ook het type van het Friesche boerehuis met zijn enorme drieschepige schuur, die het geheele bedrijf onder zijn beschuttend dak bergt, even oud is als de Friesche stam. Ook de verspreide ligging van deze statige schuren, door boo-

men dicht omkranst en door een gracht tegen de buitenwereld beveiligd is een oorspronkelijke karakteristiek van het Friesche landschap.

De Heidensche heiligdommen in de dorpen werden van de 9e eeuw af vervangen door Christelijke kerken. Natuurlijk waren deze eerst van hout en leem gebouwd en met riet gedekt en moest ook hier de kloostertijd zijn ordenende invloed doen gelden vóór kerken en kloosters van tuf- en van baksteen, gedekt met pannen of leiën, konden worden gebouwd.

Wat of vóór den Christelijken tijd in de plaats daarvan heeft gestaan weten wij niet. Dat er echter Heidensche Heiligdommen en Godenbeelden hebben bestaan weten wij uit de levensbeschrijving van Bonifacius en zijn gewelddadigen dood in 754. De vernietiging door den Christen-zendeling bij Dokkum en zijn prediking van den Heiligen Beeldenstorm tegen deze Heidensche Goden was de oorzaak van zijn dood.

Deze Heidensche Goden waren zeker in hoofdzaak dezelfde als die der Noordelijke Germanen, maar toch had iedere volksstam ook zijn eigen locale Goden. Door den geloftesteen, gevonden in de terp van Beetgum, waarbij de visschers aan den Útgong van de Middellzee tribuutplichtigheid aan de Romeinen erkenden, weten wij, dat hun speciale beschermgodin „Hludana” was geheeten. Ook de bronzen beeldjes van den Romeinschen krijgsgod Mars, van den handelsgod Mercurius en anderen, werden met de oude inlandsche Goden vereenzelvigd. Thuisco of Thuisto, aan wien de Dinsdag, Wodan of Odin, aan wien de Woensdag, Thor, aan wien de Donderdag was gewijd, behoorden misschien tot hunne oude Goden.

Dat ook de oude heiligdommen in Bonifacius' tijd in en op de woonterpen gevestigd waren is wel zeer waarschijnlijk, daar het vlakke land toen voor bewoners reeds te gevaarlijk was en de eerste Christen-

zendelingen de oude Heiligdommen door hunne kerkes vervingen.

De oude inheemsche Godenbeelden waren deels van gebakken of natuursteen, deels van hout. De houten heiligenbeelden werden door de Christen-zendelingen verbrand. Zeer primitieve beeldjes en met kerfsneornament versierde kandelaars van gebakken aarde in den Frieschen grond gevonden, kunnen mogelijk aan Heidensche huisgodjes en altaren, die wellicht ook nog in Christelijke tijden gebruikt zijn, doen denken.

Zooals wij hiervoor reeds opmerkten heeft het sluiten van Friesland in een ring, een gouden hoep ter beveiliging tegen de steeds hooger stijgende zeevloed, tegen „die Grimma herne”, zooals de Friesche wetten zeggen, groote gevolgen gehad. Het hart van het land werd van de zee afgesloten, de zeevaarders moesten noodgedwongen burgers en boeren worden. Natuurlijk leidde dit tot een algeheele omwenteling op economisch gebied. Toen het land nog voor de zeevloed openstond was de klei een kwelderlandschap met de voor- en nadeelen daarvan. Door overstroming kreeg het land zijn bevoeiing, de natuurlijke bemesting van de zee. In dit kwelderlandschap was de mest van het vee op het land niet noodig en niet te gebruiken. In alle oude terpen vinden wij dan ook groote ongebruikte mestlagen uit dezen tijd.

Door de afsluiting veranderde dat. Het houden van melkvee verving de schapenteelt, de export van wolven kleederen en dekens verviel daardoor. Het land moest opnieuw ontgonnen worden, en moest bemest worden. In de greide moesten andere grassen worden aangekweekt; voor akkerbouw kwam er veel meer gelegenheid dan vroeger, toen alleen de terpgronden zelf bebouwd konden worden.

Voor deze nieuwe ontginning van het land hadden de kloosters de aangewezen krachten, de leekebroeders of conversen, die de dagelijksche bezigheden waarna-

men. Reeds vóór het jaar 1000 zien wij in Dokkum en Stavoren kloosters (Reguliere Kanunikken of Augustijnen), terwijl de oudste stichting der Benedictijnen in Friesland het klooster Foswerd, reeds vóór 900 op Ameland ontstaan, in 1098 naar den vasten wal in de omgeving van Ferwerd is overgebracht.

De groote ontginners van Friesland zijn echter de Praemonstratensers „de Witte heeren” en de Cisterciensers „De Skiermonikken” geweest, die hier in de 12e en 13e eeuw op het platteland hunne uitgebreide en dichtbevolkte stichtingen vestigden. Door het systeem der conversen, die voor de economische doeleinden van het klooster moesten opkomen en hunne groote macht door landbezit van boerderijen, voorhoven en uithoven, die speciaal over de vette klei verspreid lagen, van mied- en scharlanden in het lage midden en van veenderijen in de hoog- en laagveenstreken, hadden zij grooten invloed en konden zij groote werken doen uitvoeren.

Behalve de bedijking en ontginning van het land konden zij allerlei andere nieuwe technieken in de economische huishouding van den bodem tot stand brengen. Zoo zijn zeker de steenen kerkbouw en de veenontginning op groote schaal aan hun energie te danken. Uit de kloosterkronieken van Mariëngaard en die van de Abten Emo en Menko van Wittewierum weten wij tot in onderdeelen hoe zij hunne kerken en kloosters bouwden. Met behulp van elders, o.a. uit Keulen overgekomen architecten, met turfsteen en rivieren af aangevoerd uit de omgeving van Andernach en verhandeld in Deventer, met baksteen en tegels door de kloosterlingen zelf gevormd en in veldovens gebakken, bouwden zij hunne kloosters op ingenieus uitgedachte stelsels van ingeheide palen. Alle kloosterterpen hebben bij hunne afgraving rijk, in Romaanschen — later in Gothischen stijl — versierde

bouwsteen en tegels opgeleverd (afb. V, 16 en VII, 22a).

Als wij de ornamenten dezer tegels bestudeeren kunnen wij cultuurinvloeden uit de Rijnstreek speciaal uit den Elzas, uit Zwitserland en de Povlakte constateeren. Verwantschap, uit een technisch of een ornamentaal oogpunt bezien, met Fransche, Engelsche, zelfs Zweedsche kloostertegels is niet te ontkennen. Wij hebben hier te doen met een algemeene kloosterbeschaving, waarvoor en waardoor de gegevens via de jaarlijksche samenkomsten in de moederkloosters gemakkelijk wederzijds konden worden uitgewisseld.

Zoo zal ook de nieuwe technische verbetering der ceramiek door het aanbrengen van glazuur zeker een kloosteruitvinding of althans een door de kloosterlingen verspreide nieuwe techniek geweest zijn. De nog onvolkomen geslaagde gele lood-glazuur op vele vroege Friesche bouwceramiek laat duidelijk zien hoe de monniken hier geëxperimenteerd hebben om deze nieuwe uitvinding in haar volle glorie toe te passen.

Een derde zeer belangrijk gevolg van het leggen van den omsluitdijk was de daarmee samenhangende noodzakelijkheid, dat daardoor de waterstaatkundige toestand van Friesland opnieuw geregeld moest worden. Ook deze taak, die veel practische ingenieurgaven van de uitvoerders heeft geëischt, zal voor een groot deel op de schouders van de Friesche kloosterabten en hunne medewerkers hebben gedrukt.

Vóór het leggen van den omsluitdijk kon het water van Westergo zoowel als dat van Oostergo geheel afgescheiden van elkaar op zee afstroomen. Misschien zal de Leppedijk ten Noorden van de Boorn van oudsher deels bestemd geweest zijn om te beletten, dat het water uit Zevenwouden overlast aan die van Oostergo aandeed en zullen de hemdijken langs de Sneeker en andere meren toen reeds bescherming hebben moeten geven tegen de opstuwende en afknabbelende

waters dezer groote waterplassen. Mogelijk is het echter ook, dat deze werken eerst noodig zijn geworden toen de omsluitdijk de vrije afwatering van de hoogere zandgronden langs Linde, Kuinre, Boorn en Lauwers belette.

In allen gevalle hangt het leggen van den omsluitdijk nauw samen met het aanleggen van sluizen „zijlen” op alle plaatsen waar vaarwaters werden afgesloten. Wij moeten aannemen, dat reeds direct bij het leggen van den omsluitdijk deze zijlen van schut- of enkel keersluizen werden voorzien, vrijwel van gelijke makelij als wij die thans nog in onze oude zeelsluisjes kennen. Ook langs de Middellzee, waarvan aanslibbing en verlanding zeker ten nauwste met het afsluiten van de Boorne als rivier samenhangt, zien wij in de plaatsnamen nog de vele thans vervallen zijlen.

Wij kunnen wel aannemen, dat dit reuzenwerk op waterstaatkundig gebied met de eenvoudige hulpmiddelen, die de ingenieurs uit den Karolingischen tijd daarvoor konden benutten — hoofdzakelijk de schop of lep en de kruiwagen, het piepegaaltje van den grondwerker — niet in eens is tot stand gekomen. Dijken aan de Zuid-Westkust van Westergo als de Marndijk en de Pingjumer Halsband laten zien, dat Zuid-Westelijke deelen van dit gewest eerst als afzonderlijke polders bedijkt zijn geweest, slaperdijken langs de oude Middellzee en aan de Wadden laten partieele eerdere afdijkingen zien, de afsluiting van de Middellzee door de Bildt-inpolderingen, achtereenvolgens in omstreeks 1500, 1600 en 1700 en de afsluiting van het Dokkumerdiep in 1729 zijn voortzettingen van de groote afsluiting. Waterscheiding en waterlossing tusschen Oostergo en Westergo werden van ouds bevorderd door den in het midden van de Middellzee loopenden Zwettedijk en sloot of vaart.

Leeuwarden en Dokkum zijn daardoor respectievelijk in de 13e en in de 18e eeuw van zeehaven land-

stadje geworden. De verwijdering van het verlaat in de Harlingervaart bij Leeuwarden in 1859 hief de waterstaatkundige scheiding tusschen Westergo en Oostergo op, terwijl de sluis van Terhorne nog een overblijfsel is van deze oude waterscheiding. Het Charterboek bevat vele bewijzen hoe bij het onderhoud en bestuur van dijken en zijlen een overwegende rol werd gespeeld door de Friesche kloosters.

Zooeven zagen wij, dat ook wat de verveningen op groote schaal betreft de kloosterlingen een op den voorgrond tredende plaats hebben ingenomen. De met dit doel reeds in 1225 te Bakkeveen aan de Boorne, nabij het hoogveen gestichte uithof van Mariëngaard en de met hetzelfde doel te Veenwouden in de laagveenstreek door de abten van Klaarkamp gestichte Schierstins zijn er de bewijzen van. Laatstgemelde stins schijnt tevens een lusthof voor de abten te zijn geweest.

Tot nog toe hebben wij ons enkel bezig gehouden met de zand- en met de kleistreek. Ten oosten daarvan lag het onbegaanbare gebied der hoogveenen, daartusschen het z.g.n. lage midden van Friesland, de laagveenstreek zich uitstrekkende van het Zuid-Westen (Stavoren) naar het Noord-Oosten (Dokkum). In den terpentijd was dit zeker een moeilijk toegankelijke strook niemandsland, alleen geschikt voor jacht en visscherij. De groote watertoevoer uit het Oosten zal deze streek zeker het karakter van moerasland hebben gegeven. In vóórhistorische tijden hebben hier echter bosschen van dennen, eiken, berken, elzen, hazelaars, enz. gestaan, wat erop wijst, dat de gronden toen daarvoor voldoende droog gelegen hebben.

In den kloostertijd moet er gaandeweg ook behoefte aan zijn ontstaan om deze veenstreek in ontginning te brengen en bewoonbaar te maken. In de Beneficiaalboeken, waarbij opgave van de geestelijke goederen

aan de regeering van Karel V moest worden gedaan, kunnen wij echter lezen hoe deze veenstreken ten Oosten van en onder het behoor van Grouw in het midden van de 16e eeuw nog maar nauwelijks voor ontginning in aanmerking kwamen. Wij zullen ons dit lage midden vooral ook na het leggen van den omsluitdijk moeten voorstellen als de zak, het water-reservoir, zoowel voor de zand- als voor de kleigron-den. De waterstanden zullen hier vooral in den winter hoog geweest zijn, een voortdurende afvloeïing van het water naar de zee was noodzakelijk. Op merk-waardige wijze blijkt dit wel uit een door den Heer van Buytenen gepubliceerde klacht van den haven-meester van Hindeloopen in 1642 naar aanleiding van plannen tot het inpolderen van de Haanmeer, waarbij hij wijst op de wenschelijkheid van de vrije afstroo-ming uit de meeren- en veenstreek naar zee, die Hin-deloopens haventje voor verzanding behoevde. Ook het ontstaan van het Lieve Vrouwe-zand, het verzan-den van Stavorens haven en het verval van zijn han-del zullen mede aan dezelfde of gelijksoortige feiten moeten worden toegeschreven.

De lage veenstreek zal eerst voor ontginning en be-woning geschikt geworden zijn, toen de kunst om der-gelijk land met windmolens droog te leggen hier in zwang kwam. Het is mij niet bekend, dat deze nieuwe kunst hier door de kloosters is bevorderd. Integendeel deze kunst kwam hier op in de 15e eeuw, dus toen de kloosters zich in de politiek hadden gemengd of door de politieke twisten der Schieringers en Vetkoopers waren meegesleurd en zij met het aanbreken van den Nieuwen tijd omstreeks 1500 dus reeds hun invloed ten goede in het economische leven hadden verloren.

Dat dit lage midden omstreeks 1500 nog niemands-land, vogelweide was, wordt bevestigd door de volgende uitlating. In het Annael ofte Land-boek van Vriesland door Keimpo van Martena (zoowel afzonderlijk uit-

gegeven als voorkomende in het Groot Placaat en Charterboek van Vriesland) vinden wij op den Provinciaalen Landdag anno 1506 vermeld: „Het derde punchth was, om die landen die woest ende oeverheerigh (oenbeheerd) laeghen tusschen Wartena ende Oldeboerne, ende tusschen die Wolden ende Groeuw . . . te bedijcken tot des Hartoeghs proufijt, ende van die woeste ende overheryghe landen wolden sie met dijcken ende waetermoelens ghûed landt maecken”.

Dat ze van oudsher het jachtterrein van de omwonenden zijn geweest, blijkt ook uit de vele eendekooien, die hier gevestigd geweest zijn, terwijl ook het oude jachtterrein voor waterwild van de Friesche Stadhouders hier in het Princehof en de Oude Veenen gevestigd was.

Ik meende goed te doen in mijn inleiding tot dit hoofdstuk voldoende licht te laten vallen op de groote rol, die de kloosters hier in deze eeuwen in het economische leven hebben gespeeld en op de omgeving, waarin zij optraden. Vooral ook op het gebied der ambachtskunst was de kloosterbeschaving van de elfde tot de zestiende eeuw van overwegend belang.

Naast den kloosterinvloed moeten wij in deze eeuwen rekening houden met de opkomst der steden. Na den Karolingischen tijd bleef Friesland in naam behooren tot het Duitsche rijk en zien wij de Duitsche keizers zich dan ook af en toe met dit afgelegen landje bemoeien. Zoo kende de Keizer in de elfde eeuw grafelijke rechten toe aan de Brunonen, een in Brunswijk heerschend gravengeslacht. Op last van deze Brunonen werden te Leeuwarden, Stavoren, Bolsward en Dokkum munten geslagen (afb. VII, 22). Deze muntjes, uit het midden van de 11e eeuw, worden in grooten getale op allerlei plaatsen langs de Oostzee gevonden, waaruit blijkt, dat de Friesche schipper en koopman toen in en op die landen handel dreef en

tevens, dat deze Friesche stadjes in de 11e eeuw reeds ver buiten de grenzen bekend waren en er als voldoende credietwaardig werden beschouwd.

Ook treffen wij herhaaldelijk contact met Lübeck en andere steden van de Duitsche Hanse aan, terwijl Stavoren en Hindeloopen reeds van 1224 af ook in den handel op Engeland worden genoemd.

In de steden begonnen zich toen de ambachten te ontwikkelen en zullen zeker reeds spoedig de van oudsher bestaan hebbende geestelijke gilden zich tot ambachtsgilden hebben omgevormd of zullen naast die geestelijke gilden zich ambachtsgilden gevestigd hebben.

De positie van die Friesche stadjes in de 11e en 12e eeuw is m.i. dan ook nauwelijks denkbaar, als wij niet tevens aannemen, dat daar toen reeds schippers- en koopmansverbanden hebben bestaan, die, wanneer ze al geen primitieve gilden kunnen worden genoemd, zeker voorloopers daarvan geweest zullen zijn.

In Brugge, Gent en andere Zuid-Nederlandsche steden zien wij de eerste sporen van deze ambachtsgilden in de 12e eeuw en zelfs reeds in de 11e eeuw opkomen. In Utrecht, Dordrecht en andere Noord-Nederlandsche steden gaan de oudste sporen van de ambachtsgilden terug tot in de 13e eeuw. In Friesland kunnen wij deze ambachtsgilden niet verwachten voor deze speciaal vóór en in de 14e eeuw. Wij zagen, dat toen de Friesche koopman reeds met al de hem omgevende landen handel dreef. Waarschijnlijk was hij toen reeds mede de bevrachter, de vrachtvaarder voor een deel van West-Europa.

In die dagen was dikwijls de koopman en de schipper in één persoon vereenigd. Onder de gebruikte handelsschepen treffen wij in de 13e en 14e eeuw aan de kogge, het zeilzeeschip met den hoogen vóór- en achterstevan, dat het lange ranke roeizeilschip der Vikingen verving. Volgens zeggen is het door den

Frieschen koopman voor het eerst in de Noordelijke zeeën gebruikt en is de naam ook van Friesche oorsprong. Wij zijn omtrent den bouw ervan goed ingelicht, daar de oudste afbeeldingen ervan voorkomen op de zegels van Stavoren (in 1246), Harderwijk (1280) en andere Zuiderzee stadjes. Ook de stadszegels van Elbing (1242), Wismar (1256), Danzig (1299), Stralsund (1306), Kiel (1365), Stubbekjöbing (1367) en andere Oostzee steden als ook die van Ipswich, Rye, Tenby en andere Engelsche steden, waarmee Stavoren en Hindeloopen handel dreven laten ons een gelijksoortig scheepstype zien.

Wanneer wij er ons rekenschap van willen geven hoe de Friesche steden en het Friesche platteland er in de latere middeleeuwen uitzagen, mogen wij niet over het hoofd zien, dat Leeuwarden, dat zich in dezen tijd — speciaal door zijn vereeniging met omliggende dorpen in 1435 — tot hoofdstad wist op te werken toen reeds een viertal baksteen-kerken had, n.l. de Dominicaner kloosterkerk, uit het tweede kwart van de 13e eeuw, de bij den bouw van onze Oldehove in 1529 afgebroken St. Vituskerk uit de 12e of 13e eeuw, de kerk van Hoek uit de 13e of 14e eeuw en de kerk van Nijehove, waarschijnlijk uit denzelfden tijd.

Ongetwijfeld waren daarnaast ook reeds openbare en particuliere steenhuisen „stinsen” aanwezig, al zal de meerderheid der huizen in dien tijd nog wel van hout zijn geweest.

De hooge Gothische gevel van baksteen, die achter de Waag heeft gestaan en die in het eind van de achttiende eeuw nog aanwezig was, zooals blijkt uit het schilderij van de Waag uit dien tijd, enkele Gothische gevelfragmenten op teekeningen uit den topographischen atlas van Leeuwarden en de z.g.n. Gladde gevel, hoek Ossekop—Oosterstraat (een zeer zeldzame Gothische, van geel en groen geglazuurde baksteen opgetrokken gevel uit omstreeks 1500), zijn helaas de eenige

mij bekende overblijfselen of herinneringen uit den Gothischen tijd.

Dat echter de baksteenbouw en gevelversiering in geprofileerde, in relief versierde en deels geglazuurde baksteen in Friesland ook vóór 1300 reeds een merkwaardige hoogte had bereikt, kunnen niet alleen nog vele Friesche dorpskerken bewijzen, doch wordt ook bevestigd door de belangrijke fragmenten, die bij de afgraving van de terpen, waarop onze 13e en 14e eeuwse kloosters hebben gestaan, voor den dag zijn gekomen.

Een baksteen (kloostermop) waarin toen deze winddroog was, vóór het bakken dus, de figuur van den Heiligen Norbertus, aartsbisschop van Maagdeburg is gesneden, werd door mij verkregen uit de terp, waarop eens de Premonstratenser Abdij Mariëngaarde heeft gestaan (afb. V, 16). De vorm van de mijter en de verdere kleeding van den Heilige laten zien, dat wij hier een 13e eeuwse stuk kloosterkunst voor ons hebben. Het pallium, dat de Heilige langs de schouders en voor de borst draagt behoort tot zijn bisschopsornaat.

De vloertegel van rood gebakken aarde, met ge-incrusteerde versiering in witte klei van een Madonnafiguur, is te voorschijn gekomen uit het in de 13e eeuw te Leeuwarden gestichte Dominicaner- of Predikheeren Klooster, waarvan de kloostergang nog bewaard gebleven is in de Kosterij van de Groote Kerk, de oude kloosterkerk (afb. VII, 22a).

De afbeelding van dezen tegel zou men kunnen plaatsen naast die van een geheel gelijksoortigen, die te Brugge gevonden is. Waarschijnlijk hebben de monniken in België en in Friesland naar éézelfde model gewerkt. Het Friesch Museum bezit van al de groote Friesche kloosters Foswerd, Mariëngaarde, Bloemkamp, Klaarkamp, Nijklooster dergelijke tegels en bouw-ceramik meest met Romaansche, soms met Gothische orna-

menten versierd. Ook belangrijk middeleeuwsch vaatwerk heeft de Friesche bodem opgeleverd. Een drietal merkwaardige stukken zijn hierbij afgebeeld. De oudste is een met typisch Romaansch ornament versierde ongeglazuurde kan van blauwgrijs steengoed op een diepte van ± 5 Meter onder den bodem gevonden bij een opgraving ten behoeve van de fundamente van het Nieuwe Sint Anthony Gasthuis te Leeuwarden. Ornament en vorm van deze kan doen aan een 12e of 13e eeuwsch stuk ambachtskunst denken waarvan het volstrekt niet onmogelijk is, dat het door een Leeuwarder pottenbakker is gemaakt. Meerdere onversierde potten van gelijksoortige techniek zijn in den Frieschen bodem gevonden. Wat de versiering van deze kan betreft zou ik geen vergelijkingsstuk kunnen aanwijzen, voor zoover mij bekend is dit zeldzame stuk een unicum (afb. V, 17).

De kan (afb. V, 18) volgens opgaaf afkomstig uit de terp, waarop eens Herjuwsma State te Ferwerd heeft gestaan, die niet alleen wat haar vorm betreft, doch ook wat de gele scherf en de grove spaarzaam aangebrachte en met kopergroen gespikkelde glazuur aangaat, groote overeenkomst met de slanke Engelsche pitchers verraadt, kan worden gedateerd tusschen 1300 en 1400. Of hierbij aan import uit- of navolging van het buitenland moet worden gedacht zou ik niet durven beslissen. De pottenbakkerijen, die in de 15e eeuw in het centrum van Leeuwarden werkten en die hier zeker ook reeds eerder werkzaam waren en de pottenbakkerijen der Friesche kloosters uit de 13e en 14e eeuw waren zeker wel in staat dergelijke producten te leveren.

Het derde hierbij afgebeelde stuk is een met loodglazuur overtrokken kan van roode aarde, uit de terp van het ten Noorden van Leeuwarden gelegen dorpje Britsum te voorschijn gekomen, die wat de gracieuze Gothische versiering betreft, onze aandacht op Fran-

schen invloed zou kunnen vestigen, zie ik aan voor een product van omstreeks 1400. Ook hier kunnen wij geen definitieve bewijzen aanvoeren voor de beantwoording van de vraag of deze kan al of niet inheemsch werk is. Technisch staat deze kan op één lijn met de te Leiden bewaarde kan, gevonden in de Wieringer Meer en soortgelijke fragmenten en relief versierd met afgevormde ronde schelpjes, bewaard in het Friesch Museum. Er zijn echter m.i. geen overwegende bezwaren tegen om ook deze vedelaars-kan als een inheemsch product te beschouwen (afb. V, 19).

De Middeleeuwsche ceramiek vormt een nog niet als voldoende samenhangend geheel bestudeerd gebied. Meerdere opgravingen hebben grof, ongeglazuurd aardewerk opgeleverd, de ontwikkeling, die hier van de 9e tot aan de 16e eeuw te volgen moet zijn, is door die opgravingen echter nog maar gedeeltelijk opgehelderd.

In ons vorige hoofdstuk spraken wij van het z.g.n. Pingsdorfer steengoed (zie afb. IV, 13), waarvan ook in Nederland bij Brunssum in Zuid-Limburg een fabrieksplaats is gevonden. In de overige provincies van Nederland was de, voor dit hardgebakken goed doorcinterde steengoed, noodige klei niet aanwezig.

In de Rijnstreek (Siegburg, Keulen, Frechen, Raeren later Nassau en het Westerwald) en in België (Chatelet en Bouffioulx) vinden wij de voortzetting en verdere ontwikkeling hiervan. Het Middeleeuwsch gebruiks aardewerk, dat in Friesland gemaakt is, bestond uit grof aardewerk met onzuivere dikwijls ook blauwgrijze scherf, ongeglazuurd, en waarvan de meest typeerende vorm de kogelpot is, aan alle kanten ook van onderen rond, slechts zelden van een standring voorzien, meest niet, soms met eenvoudigen stempelindruk versierd. De hier afgebeelde kan met Romaansche versiering is een aristocratisch exemplaar van de blauw-grijze groep (zie afb. V, 17).

Daarnaast treffen wij in dezen tijd het meer zachte aardewerk met roode scherf, dat door het in het laatst van de 12e, begin 13e eeuw hier geïmporteerde, uit loodoxyde verkregen glazuur, voldoende waterdicht en vochthoudend werd gemaakt. De hier afgebeelde aardewerk kannen uit de 14e en 15e eeuw (afb. V, 18 en 19) zijn voorname exemplaren van deze lood-glazuurgroep. De versiering van dit aardewerk van eenvoudige techniek bestond meest uit slib- of ringeloorversiering waarvoor witte kleipap gebruikt werd en door engobe- en sgraffito techniek waardoor de ornamenten zich helder onder het doorschijnende loodglazuur afteekenden. In de ontgraving van de Leeuwarder Jachthaven zijn fraaie exemplaren hiervan uit het laatste kwart van de 16e eeuw gevonden.

Natuurlijk zal het pottenbakkersbedrijf in deze eeuwen in Friesland niet het eenige kunstambacht geweest zijn en zijn zeker de ambachten, die de edele en de onedele metalen „de meesters die metten hamer uit het vuur arbeidden” er evenzeer vertegenwoordigd geweest. Het oudste in den Leeuwarder bodem gevonden stuk is een met menschenfiguren versierde gordelklamp, welke nog tot het Merovingische tijdvak gerekend moet worden.

Een bijzonder stuk bronswerk uit dezen tijd is de kandelaar, die voor eenige jaren door mij werd verworven uit een tot nog toe onbekende Friesche bodemvondst. Het is een met diepgroene edel-platina overtrokken Romaansche bronzen kandelaar voorstellende een schildpadachtig gedrocht, dat een kaarshouder in den bek draagt. Drie salamanders kruipen bij den vetvanger op, terwijl een slank naakt figuurtje op den rug van het monster knielend zich bij den vetvanger opricht (afb. VIII, 23). Toen ik het voorwerp verwierf was de pin, waarop de kaars geplaatst werd, verloren gegaan en vervangen door een los op den vetvanger geplaatsten kaarshouder van Gothisch model.

Deze drakenkandelaars en aanverwante stukken — als aquamaniles, crucifixen, wierookvaten, vaten voor gewijde oliën, altaarkandelaars, hangkroontjes, wand-armkaarshouders, zegelstempels, sleutels, sporen enz. enz. — werden deels naar wasvormen z.g.n. „à cire perdue” gegoten en werden niet in Friesland vervaardigd. Naast Lotharingen, met Trier als centrum, werd deze bronsgietskunst in de 13e eeuw uitgeoefend in Neder Saksen, speciaal in Hildesheim. De hierbij afgebeelde kandelaar, die vele eeuwen in den Frieschen bodem heeft gerust is zeker van Hildesheimer fabrikaat. Hij is speciaal verwant met een drakenkandelaar vroeger het eigendom van den bisschop van Munster, thans bewaard in het Museum aldaar en wordt evenals het beroemde doopbekken uit den Dom te Hildesheim toegeschreven aan de eerste helft van de 13e eeuw. Hoe na de betrekkingen tusschen Friesland en de Westfaalsche kloosters en kerken in deze eeuwen waren blijkt ook uit de wandschildering in den Dom te Münster. Friesche afgezanten zien wij daarop tribuut brengen aan den Aartsbisschop.

Een belangrijk industrie-centrum op dit gebied was ook het midden-Maas-bekken, Dinant en omgeving, naar aanleiding waarvan de bronswerken uit de 15e eeuw en later veel als „Dinanderies” worden aangeduid.

Het Gothische verlichtingskoper uit de tweede helft der 15e eeuw, dat afkomstig is uit Nijeklooster, is mogelijk van Zuid-Nederlandsche makelij ofschoon het niet uitgesloten is, dat eenvoudige voorwerpen ook in de kloosters gegoten zijn. In het volgende hoofdstuk zien wij hoe deze bronsgiets- en geelgieterskunst sinds het laatst van de 16e eeuw ook in de Friesche steden is uitgeoefend. Voor zoover is na te gaan werd deze industrie toen van uit Saksen (Halle en Neurenberg) hier overgeplant.

Dat dit niet de eenige kunstnijverheidsvoorwerpen

waren, die hier geïmporteerd of gemaakt werden, bewees een dezer dagen in den Leeuwarder bodem gevonden schaakstuk (een koning op zijn troonzetel gezeten voorstellend) uit omstreeks 1200.

Het was uit walvischbeen gesneden. Soortgelijke stukken zijn in Skandinavië en in Engeland gevonden. Het primitieve karakter van dit stukje ambachts- of volkskunst maakt, dat men zeer goed kan aannemen, dat het door een Frieschen beensnijder is gesneden. Deze oude tak van volkskunst is tot in onzen tijd blijven leven.

Dat in Friesland van de kerkelijke kunst en kunstnijverheid uit den Romaanschen en Gothischen tijd zoo weinig bewaard is gebleven komt niet alleen door den onrustigen tijd, die de provincie in deze tijden heeft doorgemaakt en het vele wat in de woelingen van de 16e eeuw is vernietigd, maar vooral door den z.g.n. beeldenstorm in 1566 en het besluit van 1580 de kloosters ten platten lande af te breken en de afbraak ter versterking van de zeedijken aan te wenden. Wat bewaard is gebleven is later uit den grond te voorschijn gekomen.

Van de beeldhouwwerken, die de Friesche kloosters en kerken gesierd hebben wordt in het Friesch Museum bewaard een in relief bewerkte steen waarop het hoofd van Christus tusschen wijngaardranken is afgebeeld, in 1877 tusschen puin afkomstig van de sluis te Lemmer gevonden (afb. VI, 20). In 1932 gaf ik in deel XXXI van de Vrije Fries een beschrijving van dezen steen en wees op verwante beeldhouwwerken t.w. een ornament gevonden in den dijk te Stavoren, eveneens toegeschreven aan de 12e eeuw, Romaansche en Gothische doopvonten, Romaansche en Gothische grafsteenen uit Roodkerk, Beets en Rinsumageest, alles aanwezig in het Friesch Museum. Sindsdien zijn er belangrijke Romaansche beeldhouwwerken bijgekomen, gevonden te Nijland en

te Wons (afb. VI, 21). Als het te restaureeren 12e à 13e eeuwse kerkje te Janum naar wij hopen in dit of het volgende jaar tot Museumpje — Musée lapidaire — kan worden ingericht, zal blijken hoe rijk onze provincie nog aan vroege beeldhouwkunst is. In dit verband kan ook gewezen worden op den St. Maartenssteen, thans ingemetseld in den muur van de kerk te Bolsward. Evenals vele grafsteenen uit de Middeleeuwen is dit primitieve beeldhouwwerk in roode Bentheimer zandsteen gehouwen. De voorstelling is zeer primitief, want de steen die sterk afgesleten is, is wellicht afkomstig van een Romaansche kerk, die vroeger gestaan zal hebben op de plaats waar zich nu de Gothische kerk midden in Bolsward verheft. De steen is ingemetseld in de tegenwoordige Martinikerkerk.

De in onze oude cultuur belangstellende bezoeker van Friesland moet zeker niet nalaten een bezoek te brengen aan Bolsward, aan Franeker en aan Sloten waar nog de sfeer van het oude Friesland het best bewaard gebleven is.

Romeinsch bronzen masker
uit een Friesche terp

HOOFDSTUK IV

DE ONTWIKKELING DER STEDEN IN DE 14^e EN 15^e EEUW

In den loop van de 14^e eeuw kregen de Friesche steden, voor zoover ze niet onmiddellijk aan zee waren gelegen, een geheel ander karakter. De handelsbetrekkingen over zee gingen te niet of verplaatsten zich voornamelijk naar den Frieschen Zuid-Westhoek, waar Staveren reeds vóór Leeuwarden een meer belangrijke plaats in den overzeeschen handel had ingenomen. Wij zien dan ook in de veertiende eeuw en later in de Hansearchieven wel Staveren, Hindeloopen en andere Friesche stadjes genoemd, doch Leeuwarden, dat zich tot de hoofdstad van Friesland wist te verheffen, niet meer. Leeuwarden was een landstadje geworden, dat van dien tijd af zijn belang zou ontleenen aan de centrale ligging voor een groot deel van Friesland, een belang, dat de stad tot in onzen tijd heeft behouden.

In het begin van de 15^e eeuw zien wij de stad zich op verschillende wijzen in deze richting ontplooiën en de stadsuitbreiding van 1435 is zeker het belangrijke evenement in deze ontwikkeling geweest.

Deze stadsuitbreiding en ontwikkeling had reeds toen een kans kunnen geven tot een grootere ontplooiing ook der kunstambachten. In de 14^e en 15^e eeuw werd dit echter nog verhinderd omdat Friesland zich toen met de uiterste krachtsinspanning moest verdedigen tegen de veroveringstochten van de Hollandsche graven en bovendien inwendig verscheurd werd door den voortdurenden strijd tusschen de Schieringers en Vetkoopers.

Deze omstreeks 1350 ontstane binnenlandsche krijg, waarin de kloosters helaas zulk een belangrijk aandeel hadden, vernietigde aldra voor een goed deel de in de vorige eeuw opgekomen kloosterbeschaving, die zulke

belangrijke buitenlandsche cultuur-stroomingen naar ons afgelegen geweest had weten te trekken. Overgegaan op de aristocratische en democratische partijen in de Friesche samenleving moet de anarchie, die hiervan gedurende de geheele 15e eeuw in Friesland het gevolg is geweest fnuikend op het kunstambacht, de luxe in het leven, ingewerkt hebben.

Duidelijk valt dit te constateeren in de Stadtboeken van de verschillende Friesche steden.

De artikelen van die Stedelijke Wetboeken geven ons een aardigen kijk op de maatschappelijke toestanden in Leeuwarden en de andere Friesche landstadjes in de 15e eeuw.

Het leven was er eenvoudig, vele boerenbedrijven (veehouderij, vlasbewerking) werden in de stad zelf uitgeoefend. De meeste huizen waren van hout met riet gedekt, de wallen van de grachten in en om de stad grootendeels onbeschoeid. Iedere burger onderhield de straat en de wal voor zijn eigen huis. Bepalingen omtrent woningbouw, welstand, reiniging en brandgevaar waren reeds vrij talrijk doch wijzen meest op zeer primitieve toestanden.

Doordat pottenbakkerijen en andere gevaarlijke bedrijven in de stad zelf werden uitgeoefend ontstonden dikwijls groote stadsbranden. In 1483 ontstond een dergelijke brand doordat in een pottenbakkerij bij de Korfmakerspijp midden in de stad dus, brand ontstond. Niet minder dan 200 huizen verbrandden hierbij. Later werden deze gevaarlijke bedrijven binnen de grachten verboden en zien wij ze naar de buitenwijken, het Vliet, Camstraburen, Snakkerburen en Huizum overgebracht.

Hoofdzakelijk alleen de bedrijven, die noodig waren voor de instandhouding van het dagelijksche leven, treft men aan als: backers, brouwers, wijntappers, schoen- en kleermakers (schroors) vleyschhouwers, timmerlieden, metzelaars, kupers, barbiers blijkens een

anderen naam „bloedleters” dus ook beoefenaars der geneeskunde.

Verschillende dezer ambachten waren al tot gilden vereenigd als het pelsers-gilde, het marsersgilde, het smedengilde, enz. De grenzen van deze gilden waren niet eng en dikwijls vrij willekeurig getrokken. In het pelsersgilde waren niet alleen de pels-bewerker, doch ook de schoenmakers opgenomen, in het smeden-gilde waren opgenomen de grofsmeden, hoefslagers, slotelmaickers doch ook de goudsmiden, coperslaghers en „alle die gheen, die mitten hammer uten vier nije werck maken.” Over wat deze kunstnijveren maakten wordt weinig gezegd al zullen „de harnasche ende geweer”, dit zijn de pieken, zwaarden, dolken enz., waarvan ieder burger voorzien moest zijn, „de lanteernen en hoerns” die zij bij de verplichte nachtwaeck mee moesten brengen, „de seynen en het gereedschap”, dat de boer uit de omgeving kwam koopen, „de mes-sen en spikeren” voor zijn mede-burgers gemaakt wel eigen handwerk zijn geweest.

Zaken van weelde, die ik vermeld vond waren door de kooplieden uit het buitenland ingevoerd als „zijde-werck ende zijde laeckenen, lawterfijn, karmesyn ende flauwiel, dubbelt en inckel zijden satijn” en andere kleedingstoffen, afkomstig uit Brugge, Doornick en Armentières.

De dagelijksche drank het bier moest getapt worden „in tynnen kannen, die gepegelt waren en het stad-merck moesten dragen” en werd deels in de stad gebrouwen, deels van buiten o.a. Haarlem en Hamburg ingevoerd. Toen het brouwersgilde in 1482 wist te bewerken, dat de invoer van vreemd bier verboden werd, ontstond hierover in 1487 het z.g.n. bieroproer. Tusschen de door de wijntappers geïmporteerde wijnen werd een scherpe scheiding gemaakt. Zij, die Rijsche wijnen uytappen mogen niet tegelijkertijd „Wester-sche Poytouwen (uit Poitiers?) oft andere lichte vette

Franchoise off Hungaersche wijnen vercopen.”

Ook het zout was een belangrijk import-artikel. Het werd van Saint-Ubes aangevoerd. De gilde-voorschriften hadden niet alleen ten doel het ambacht te bevorderen, doch niet minder om de gildebroeders te beschermen tegen ongewenschte concurrentie van buiten de stad. Bovendien oefenden de stedelijke voorschriften zooveel mogelijk drang uit op de landbouwbevolking van de omgeving om hunne producten in de stad te verhandelen.

Een overheersching van de 11 steden over het platteland was dit echter niet. Geheel anders was dit in Groningen, waar de Saksische stad de oorspronkelijk Friesche Ommelanden zoo wist te overheerschen en door zijn bezittingen zooveel invloed ook in de veenstreken wist te verkrijgen, dat behalve het kleine Appingedam geen tweede stad naast de hoofdstad kon ontstaan. Het heerschzuchtige Groningen trachtte toen Friesland door de twisten der Schieringers en Vetkoopers zoo wanhopig was verdeeld zich ook, hoewel tevergeefs, met de politieke toestanden aldaar te bemoeien.

De hoofdzakelijke handel werd in onze landstadjes gedreven in wat de landman uit de omgeving deels op week- en jaarmarkten in de stad bracht en ook verplicht was in de stad te verkoopen uitsluitend of bij voorkeur aan de stadsburgers.

Een geheele optelling van wat het Friesche platteland toen voortbracht vinden wij in de stadsboeken vermeld. „Butter, die bij de ton, keesen, die bij het pond werden verkocht, speck ende vleysch, visschen ende vogelen als swanen, gansen en hoenren, eyeren, terwe off rogge, garste ende allerleye zaet (op een andere plaats aangeduid als not), peren, appelen, sypels, noten ende jaerkoeken, calffellen, pinckefellen, huyden ende voorts andere gueden noemt ende onbe-noemt”.

Natuurlijk had de stad toen reeds naast een waag een veemarkt waar schapen ende verckenen, peerden, horssen, ossen ende koeyen, sampt andere jonge beesten verhandeld werden, vischbanken waar naast zeevisch, mosselen, sallem, ijsselbraesem, ael en andere meer-visch te koop was en een vleeschhuis.

Hiernaast verkocht de stadsburger ook zijn handelswaar „op syn venster”.

Onwillekeurig komen ons bij het lezen van deze uitdrukking de geestige middeleeuwsche stadsgezichten voor oogen, waarbij, door het neerklappen der onderluiken, uitstallingen voor de vensters ontstonden.

Onder de vreemdelingen, die de markten te Leeuwarden en de andere Friesche landstadjes bezochten worden speciaal genoemd: Vlaminghe, Brabanders, Hollanders, Ghelrelanders, Stichterslude, Sassen en Westphalinghe in tegenstelling met Staveren waar bovendien nog sprake is van Fransoysen, Engelschen ende Scotten, terwijl op een enkele plaats gesproken wordt van „dije Schipmans ende Coepmans dye buten dunen (dus op de Noordzee) varen.

In de haven van Staveren worden in de 15e eeuw o.m. de Dantziger en Hamburger schepen genoemd, doch in de Leeuwarder grachten vinden wij in die eeuwen naast de landt- ende marcktschepen, waaronder speciaal de evers, alleen maar de Rijnschepen genoemd.

De artikelen over Burgerlijk en Strafrecht in de stadsboeken opgenomen, werden door de Stedelijke Overheid toegepast. Andere bepalingen moesten dienen om eenige scheiding te maken tusschen de rechten van deze laatste en die van de Geestelijkheid, waarbij wij speciaal aantreffen artikelen, die de last van bedelmonniken ondervonden moesten beperken.

Voor de opvoeding van de jeugd was de Schoelmeester aangewezen waarvan er blijkbaar niet meer waren dan in elke parochie één, dus in Leeuwarden

in de 15e eeuw mogelijk niet meer dan drie.

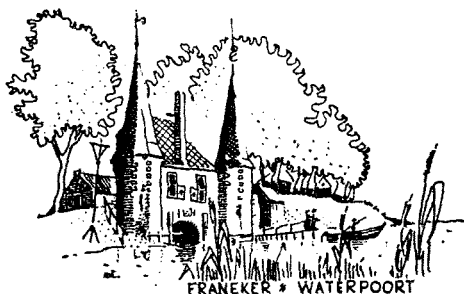
De beoefenaars der muziek, die waarschijnlijk in éézelfde straat „de Speelmanstraat” bijeenwoonden, stonden blijkbaar niet in een al te beste roep daar de pijpers ende ander speellieden in één adem genoemd worden met „ruters ende rovers of andere eerlose luyden”. Ook hier merken wij dat de stadsrechten uit het begin van den nieuwen tijd nog grootendeels gebaseerd zijn op laat-middeleeuwsche toestanden. In de middeleeuwsche teksten toch vinden wij de minnestreels, de voorgangers der speelluiden, in de 13e eeuw geregeld in één verband genoemd met goochelaars en andere vagabondeerende kunstenmakers.

Kortom op soortgelijke wijze als Dr. Buitenrust Hettema en Mr. H. Telting uit de stedelijke rekeningen van Deventer de beschrijving van een Nederlandsche stad in de 14e eeuw konden geven, kan uit de Stadboeken der Friesche steden de samenleving in Leeuwarden en de andere Friesche steden in de 15e eeuw worden geschetst.

Onder de voorwerpen uit dezen tijd in het Friesch Museum bewaard kan nog de aandacht gevestigd worden op een omvangrijke groep beeldjes, plaquetten en dergelijke van witte pijpaaarde uit de 15e en 16e eeuw, die gediend hebben als versiering van kloostercellen en woonvertrekken. Waarschijnlijk hebben wij hier met import te doen. Zoowel in Münster in Westfalen als in Utrecht waren ateliers gevestigd waarin deze voorwerpjes in vormen werden gemaakt en gebakken.

Merkwaardig was ook het belang der kleine Friesche steden. In de eerste plaats wel Bolsward, waar de Minnebroeders in de tweede helft van de 15e eeuw hunne kerk, die nog bewaard is, verfraaiden met de rijk besneden Gothische koorheerbanken, die thans in het koor van de Martinikerk aldaar zijn opgesteld (afb. VII, 24). Als wij het nog in zijn oude stads-

wallen weggedoken stadje gezien met zijn beide Gothische kerken, zijn rijk Renaissance stadhuis en fraaie particuliere gebouwen en wij ons indenken, dat daar mannen geleefd hebben als Gijsbert Japix, de zeventiende eeuwse dichter aan wien het behoud van het Friesch als litteraire taal te danken is en als Claes Baardt den zilverdrijver wiens werk nog met dat van de eerste meesters in zijn vak op één lijn kan worden gesteld, dan beseffen wij den grooten cultureelen invloed, die van dergelijke centra is uitgegaan. Ook de andere Friesche stadjes: Sneek met zijn waterpoort, Franeker met zijn stadhuis, Harlingen met zijn vele mooie particuliere gebouwen, Dokkum met zijn oude zeehaven in het midden der stad, Workum met zijn kerk, Hindeloopen met zijn museum, Stavoren met zijn oude geschiedenis, IJlst met zijn messingklopper en Sloten met zijn grachtjes, hebben allen iets typisch. Ieder dezer stadjes is nog een karakteristiek en levend openlucht museum. Op markt- en feestdagen zijn deze stadjes vol levend en vroolijk gewoel. Niet minder mooi zijn ze vaak op stille dagen wanneer ze rustig liggen te droomen en aangename herinneringen aan lang vervlogen dagen bij ons opwekken.

HOOFDSTUK V

DE ZESTIENDE EEUW. DE INZET VAN DEN NIEUWEN TIJD

Deze eeuw van omwenteling en vernieuwing greep waarschijnlijk nog dieper in het leven der menschen in dan de woelingen van onzen tijd. In de 15e eeuw had het Humanisme zich reeds op verschillende wijzen tegen de dogmatieke stellingen van en wantoestanden in de Heerschende Kerk verzet. Nieuwe theorieën en opvattingen over den vorm en uitgebreidheid van de aarde en hare plaats in het heelal hadden ongedachte uitzichten geopend. Imperialisme en drang naar expansie hadden Portugeesche, Spaansche en Italiaansche zeevaarders de zeeën opgedreven ter ontdekking van onbekende werelddeelen; ontevredenheid over bestaande politieke en economische toestanden hadden in verschillende landen aanleiding gegeven tot inwendige twisten (in Friesland de Schieringers en Vetkoopers, in Holland de Hoeksche en Kabeljauwsche twisten); de ontwikkeling der steden leidde den strijd met het platteland in; de Gothiek, de hooge kunstuiting van de uitgaande Middeleeuwen, had zijn bloeitijdperk gehad; de Renaissance had in Italië en andere Zuidelijke landen zijne triomfen reeds gevierd en klopte nu ook in onze streken aan de deur.

Rond het jaar 1500 werd op alle gebied de nieuwe tijd ingeluid, het tijdvak der Middeleeuwen was afgesloten. In 1517 verdedigt Luther zijne stellingen voor den Rijksdag te Worms; in 1498 zeilt Vasco di Gama om Kaap de Goede Hoop en legt den zeeweg naar Indië en China open; van 1492 tot 1502 ontdekt Columbus Amerika; van 1519 tot 1522 zeilt Magelhans de wereld rond. Door de vele ontdekkingen krijgt Spanje in de 16e eeuw de middelen om zijn

Imperialisme bot te vieren en tracht het de Nederlanden politiek en economisch tot onderdrukking te brengen. Onze 80-jarige vrijheidstrijd tegen den overweldigder zou dit beletten en tenslotte tot eigen expansie en bloei leiden.

De 16e eeuw moest al dit nieuwe en de vele gevolgen er van op allerlei gebied verwerken. Het afgelegen en afgesloten Friesland stond bijzonder ongunstig voor het probleem van dezen nieuwen tijd. Verzwakt door bijna anderhalve eeuw met afwisselenden uitslag gevoerde twisten en strijd was er geen der twistenden, die sterk genoeg was om een nieuwe regeering te vormen. Het was dus in zekeren zin een uitkomst, dat Keizer Maximiliaan Friesland verkwanselde aan Albrecht van Saksen, die reeds vooraf door de Schieringers te hulp was geroepen.

Van 1498 tot 1515 duurde deze Saksische overheersching. In vele opzichten is ze voor Friesland een zegen geweest omdat er orde geschapen werd al ging dit dan ook gepaard met het verlies van de oude vrijheid. Na ook nog de plunderingen te hebben doorstaan, die het gevolg waren van den strijd tusschen Karel van Gelre en Karel V kwam Friesland in 1524 aan dezen laatste. Dat onder die omstandigheden Friesland met zijn rijken bodem arm en berooid was geworden behoeft geen verwondering te baren.

Het zou dan ook geruimen tijd duren voor wij van een aanmerkelijken opbloei van de kunstambachten kunnen spreken zooals duidelijk valt te constateeren in het register van den aanbreng uit 1511 waar naast de vele andere ambachtslieden nog maar weinige kunstnijveren worden genoemd. Onder die kunstnijveren, waarvan wij in de Stadtboeken nog geen sporen aantreffen, kunnen speciaal genoemd worden verscheidene goudsmiden, kistenmakers, dit zijn schrijnwerkers, holtsnijders, glaesmaeckers, textielbewerkers als: wevers, weefsters, sydenstickers en deken-

naisters, eenige bokebinders, twee malers en één beel-desnider.

In 1511 treffen wij reeds een goudkamer aan, de zetel van een goudsmidsgilde waaraan Jan van de Gouwkamer, die in Kempema Espel woonde blijkbaar verbonden was.

Ook was het leven van de burgers en het aanzien van de stad in het begin van de 16e eeuw nog zeer eenvoudig. De patriciers Tyard Buurmania, de bewoner van het Burmania-huis, Frans Mennama, de bewoner van het Minnema-huis en Peter Kamminghen, die het Amelands-huis bewoonde, treffen wij in 1511 niet alleen als landeigenaren doch, evenals de goudsmeden en andere ambachtslieden, ook als landgebruikers, van wei- en bouwland, aan. De stad zelf moet in de jaren van de Saksische overheersching ook veel geleden hebben zooals uit de vele aaneengesloten afgebrande complexen huizen in de verschillende wijken kan blijken. Een teeken van opbloei was zeker, vijf jaar nadat de regeering van Karel V hier meerdere orde en regel geschapen had, het vernieuwen van de kerk en toren van Oldehove. Jammer genoeg was de slappe ondergrond, die de terp van Oldehove bood en de onvoldoende fundeering, die de uit Braband afkomstige architect toepaste, niet voor een gebouw van zulke groote afmetingen berekend en is de kerk na een eeuw ingestort en de toren onafgebouwd gebleven. Merkwaardig is, dat het fraaie ornamentwerk in natuursteen nog geheel in Gothischen stijl is gehouwen en dat in het jaar 1529 toen de Renaissance in de omgelegen landen deze reeds op zij had weten te dringen, de stijl der Middeleeuwen hier nog steeds gevolgd werd. ¹⁾ Het eenige stukje beeldhouwwerk,

¹⁾ Dit verdringen van de Gothiek door de Renaissance ging dikwijls schoorvoetend. Zoo verraden de vensterbogen van de Kanselarij te Leeuwarden uit 1571 en niettegenstaande de ornamentiek van den gevel geheel renaissancistisch is, nog Gothische invloeden.

dat uit de in 1595 afgebroken kerk gered is, is het hierbij afgebeelde houten groepje voorstellende Jezus, op last van Pilatus, door de krijgsknechten, aan het volk vertoond. 't Is een eenvoudig stukje beeldhouwwerk uit het derde kwart van de 15e eeuw, dat zeer wel van een Leeuwarder beeldesnider afkomstig kan zijn (afb. IX, 25). Een ander gebeeldhouwd groepje, dat ik den Leeuwarder antiekhandel verwierf en dat volgens overlevering afkomstig was uit de Pastorie van de R.K. Parochie van Wytgaard, zou ik omstreeks 1500 willen dateeren. Het is een fragment van een kruisigingsgroep en stelt Maria Magdalena voor zooals ze weeklagend aan den voet van het kruis is neergezegen. Aan de achterzijde is de plaats nog zichtbaar waar het kruis bevestigd is geweest. Maria Magdalena is in de dracht eener rijke patricische dame gekleed met een zwaar gouden ketting om den hals, voor haar staat de zalfpot. De grafheuvel stelt een rots voor met vele spleten waaruit ongedierte te voorschijn kruipt. De menschedel en de doodsbeenderen herinneren aan de oude overlevering, dat de kruisheuvel de begraafplaats van Adam zou zijn geweest (afb. IX, 26). Een paar crucifixen van hout en brons, die ik uit oud Friesch bezit verzamelde, sluiten zich hierbij aan.

Ook in het Friesch Museum en in het Princessehof zijn nog meerdere voorwerpen van kunstnijverheid in zilver, brons, gebakken aarde, ivoor, palmhout, enz. uit dezen begintijd der renaissance. Naar verhouding van wat er eens geweest is, is er echter maar weinig bewaard gebleven. Dat ook in deze eeuw in Friesland belangrijke kunstwerken zijn gemaakt blijkt uit den overvloed van fraai bewerkte grafsteen en, die in elke stads- en dorpskerk bewaard zijn gebleven.

Ook de mooiste gebouwen van burgerlijke bouwkunst, die Friesland nog bezit, stammen uit de tweede helft van de 16e eeuw als: de Kanselarij te Leeuwarden uit 1571, de Waag aldaar uit 1595, het Stadhuis

te Franeker uit 1591; terwijl het Raadhuis te Bolsward uit 1614 stamt. Op het gebied der schilderkunst speciaal dat der portretkunst beleefde Friesland in de tweede helft van de 16e eeuw en in het begin van de 17e eeuw een bijzonder bloeitijdperk. Dr. A. Wassenbergh, de directeur van het Friesch Museum heeft in zijn proefschrift: „Le portrait en Frise au seizième siècle” er de geschiedenis van geschreven. Hij heeft de hoofdfiguur van deze schildersgroep, die geheel in vergetelheid was geraakt, Adriaan van Cronenburg, weer opnieuw voor ons doen leven. Een flauwe herinnering aan dezen merkwaardigen artist was blijven leven door zijne portretten, die waarschijnlijk reeds in den tijd van Philips II naar Spanje zijn verhuisd en thans nog in het Prado-museum worden bewaard. Gelukkig kunnen thans vele 16e eeuwse portretten in het Friesch Museum en in voorouderlijk bezit van Friesche patricische families weer aan Adriaan van Cronenburg worden toegeschreven.

Omstreeks het jaar 1600 zien wij den sterken invloed die van Vlaanderen tot in onze provincie doordrong ook bij deze portretkunst optreden. Merkwaardig zijn ook de fresco schilderijen, die in 1570 in de Galileëkerk te Leeuwarden zijn aangebracht en die het vorige jaar bij de afbraak van deze kerk opnieuw werden ontdekt en gelukkig naar het Friesch Museum konden worden overgebracht.

Pater Ligtenberg schreef over deze grafzerken uit de 16e eeuw een interessant artikel in de Vrije Fries Deel XXIII (1915) bladz. 156—198 en noemt verscheidene meesters, die deze kunstwerken maakten. Van deze meesters is ons weinig anders bekend dan wat hunne kunstwerken ons van hen weten te vertellen. Niet onwaarschijnlijk hebben meerdere dezer meester-steenhouwers hun atelier in Friesland gehad o.a. Vincent Lucas te of in de omgeving van Franeker, waar in de Martini-kerk een belangrijke collectie

tegen de koormuren zijn opgericht. De schrijver wijst op de merkwaardige stijlverandering, die bij deze kunstnijveren is op te merken. In het tweede kwart van de 16e eeuw hebben deze steenhouwers hunne voorbeelden gezocht uit de ornamentprenten of andere voorbeelden der Italiaansche renaissance (afb. X, 27). In het midden van de 16e eeuw komt echter de invloed, die in dezen van Vlaanderen uitging daarvoor in de plaats (afb. XI, 28).

Wij kunnen dezen invloed van de Vlaamsche Renaissance voor onze provincie en voor ons geheele land, in de tweede helft van de zestiende eeuw moeilijk overschatten. Trof toch de Leeuwarder Hans Vredeman de Vries, die door de uitgave van zijn ornamentboeken meer dan wie ook heeft bijgedragen tot de verspreiding van dezen nieuwen stijl, toen hij in zijn jeugd in Kollum werkte daar niet reeds, in het midden van de 16e eeuw dus, een eenvoudigen schrijnwerker aan, die ijverig de ornamentboeken van Pieter Coecke van Aalst bestudeerde en bevat de dorpskerk van Oosterend niet nog den beeldhouwden eikenhouten kraak of oksaal uit het jaar 1554 in den van Antwerpen uit verspreiden Cornelis Floris-stijl?

HOOFDSTUK VI

DE ZEVENTIENDE EN DE ACHTTIENDE EEUW. — DE TIJD TOEN LEEUWARDEN RESIDENTIESTAD WAS (1584—1765)

Op 10 Maart 1584 toen Graaf Willem Lodewijk van Nassau „Us Heit” zijn intrede deed als stadhouder van Friesland, zou voor Leeuwarden een nieuw tijdperk ingaan, het kleine landstadje was residentiestad geworden, eerst alleen van Friesland, in 1594 ook van Groningen met de Ommelanden en Drenthe. Deze glorie-tijd van Leeuwarden zou duren tot 1765 toen Maria Louise van Hessen Kassel, douairière van den Frieschen stadhouder Johan Willem Friso „Marijke Moai”, die hare residentie in het Prinsessehof had, kwam te overlijden en Leeuwarden, dat in 1748 reeds den Stadhouder had zien heengaan, zich ook van den luister van de meer eenvoudige hofhouding van diens moeder beroofd zag. De invloed van deze kleine, vrij eenvoudige hofhoudingen op onze stad en provincie kunnen wij moeilijk overschatten, daar Leeuwarden daardoor gedurende dit tijdvak van bijna twee eeuwen, het centrum en het winterverblijf is geweest voor de vele patricische families uit Friesland en dikwijls ook uit de nabijgelegen provincies. Bovendien zou ook het Noorden van het land, al was het dan in meer bescheiden mate, deelen in de rijkdommen, die Holland in de 17e en 18e eeuw zouden toevloeien. Ook had Friesland in 1585 zijn wetenschappelijk centrum gekregen in de, toen te Franeker opgerichte, Hoogeschool en drongen ook de door den godsdienststrijd uitgedreven kunstnijveren uit Vlaanderen en hunne practische ondervinding in de kunstindustrie, reeds van het laatste kwart van de 16e eeuw af, tot hier door.

De groote rijkdommen, die het Friesch Museum

aan 17e en 18e eeuwse kunstnijverheid bezit en die dit Museum nog maken tot een van de rijkste van onze provinciale Musea, de kunstzinnige inrichting van meerdere vertrekken in het sinds 1917 ook tot Museum ingerichte Prinsessehof en het in 1938 gerestaureerde Coulonhuis, het woonhuis van den Hof-architect van de Nassaus, thans de zetel van de Fryske Akademy geven ons hiervan de tastbare bewijzen. Toen Willem Lodewijk zich in 1584 te Leeuwarden als stadhouder van zijn neef Willem van Oranje vestigde, wezen de Staten van Friesland hem als residentie aan „Tiete van Cammingha's huis”, de ook door zijn voorganger bewoonde huizinge in de Groote Kerkstraat. Dit was, zooals Leeuwarden's archivaresse mej. R. Visscher heeft bewezen, de oude stins, die stond aan den Noordkant van de Groote Kerkstraat op den hoek van de Wijde Gasthuissteeg waar thans nog in den gevel de steen met de afbeelding van deze stins en het onderschrift: Aed Lieuwerd A° 1171. De stins was toen reeds olt en werd dan ook in 1594 reeds gedemolieert. Een bescheiden en eenvoudig begin dus, dat echter in 1587 reeds werd verwisseld met de ambtswoning op het tegenwoordige Hofplein. Van dat jaar tot 1748, dus ruim anderhalve eeuw, hebben de Nassaus hier hunne residentie gehad. Als wij de 17e eeuwse gravures van dat huis met zijn vele thans verdwenen hooge topgevels, renaissance ornamenten en zijn gesmeed ijzeren hek, dat het voorplein afsloot, bezien, kunnen wij beseffen hoe de bewoners hunne residentie hebben gekoesterd. In het begin van de 18e eeuw hebben zij daarvoor de hulp van Daniël Marot en diens leerling den lateren hof-architect Anthonius Coulon ingeroepen. Ook van binnen werd dit huis verfraaid o.a. met de thans nog aanwezige wandschilderingen van Wybrand de Geest, die als hof-schilder te Leeuwarden woonde en werkte. Fraai betimmerde zalen, gebeeldhouwde tuinvazen, een uit

China ingevoerd boudoirtje met wanden en plafond van lakwerk herinneren nog aan vroegere praal.

In dienzelfden tijd was in Leeuwarden werkzaam de mennonieten-vermaner en schilder Lambert Jacobs, door hun gezamenlijken leermeester Pieter Lastman ¹⁾, verwant met Rembrandts school; stond het muziek- en litteraire leven op hoog peil onder leiding van mannen als Jacques Vredeman, afkomstig uit Antwerpen en den avontuurlijken Rederijker-dichter Jan Jansz Starter, die hunne werken te Leeuwarden of Franeker konden doen drukken bij uitgevers als Claude Fontaine, den Parijzenaar, die zich te Leeuwarden had gevestigd. Het is ongelooflijk hoe cosmopolitisch de burgerij in Frieslands hoofdstad in het begin van de 17e eeuw was en hoeveel avontuurlijke zoekers zich daaronder bevonden. Voorzeker een buitengewoon gunstige bodem voor de ontwikkeling der

KUNST-AMBACHTEN

Het goud- en zilversmidsgilde

Dit ambacht heeft hier door de eeuwen heen een specifiek Friesch karakter gehad. Wij behoeven maar te wijzen op den Koninklijken mantelspeld uit de 7e eeuw in het Friesch Museum en de vele andere gouden en zilveren sieraden uit de terpen te voor-

¹⁾ Zoolang de Hofhouding der Nassaus te Leeuwarden gevestigd bleef, zien wij ook hof-schilders van meer en minder reputatie hier werkzaam. De vroegere stadsarchivaris Wopke Eekhoff heeft er in 1875 achter zijn catalogus van de stedelijke kunstverzameling een opsomming van gegeven. Wij vinden dan naast de reeds genoemde o.a. Petrus Feddes Harlingensis, Frans en Hendrik Carré, Emanuel Murant, Nicolaas Wieringa, Margaretha de Heer, Wigerus Vitringa, en in de 18e eeuw Rienk Keijert, de Gebrs. Accama, Rienk en Johs. Jelgershuis en vele anderen. De portretkunst hield hier ook in de 19e eeuw stand onder leiding van den kundigen Willem Bartel van der Kooy en diens leerlingen.

schijn gekomen. Ook de oude Friesche kleederdracht uit en vóór de 16e eeuw onder sterk Bourgondischen invloed, zooals wij die kennen uit het Manninga Trachtenbuch is een groote stimulans voor dit kunstambacht geweest. De Friesche edelvrouw was daarbij met goud behangen. In de 17e, 18e en 19e eeuw kwam daarvoor in de plaats de zich telkens rijker ontwikkelende bouw van het oorijzer en de vele daarbij behorende lijfssieraden. Het verdwijnen van de oorijzerdracht in de twintigste eeuw is dan ook zeker wel de hoofdoorzaak waardoor dit aloude kunstambacht zoozeer in verval is geraakt, dat in plaats van de vele honderden gildebroeders van vroeger nog slechts enkele goud- en zilversmeden zijn overgebleven. Als hun werk treffen wij in de 16e eeuw o.m. aan: drinkhoorns, geuzelepels, (afb. XXV, 29), avondmaalsbekers, knotte kistjes (afb. XII, 30), zegelstempels, penningen en andere voorwerpen voor kerkelijk en wereldlijk gebruik. Hiernaast komen in de 17e eeuw ook voor collecteschalen, schotels, schenkkannen, drinkschalen (Hansje in den kelder), gegraveerde achtkante brandewijnskommen (afb. XII, 31), kandelaars, snuiters, zoutvaten en voorwerpen voor den R.K. eeredienst als miskelken, wierookscheepjes en -vaasjes, hostiedoosjes en dergelijke.

Behalve deze voorwerpen, meest voor min of meer dagelijksch gebruik bestemd, eischte onze gouden eeuw echter ook voorwerpen van meer fantasie en verfijnder smaak en gaf daardoor in het rijke Holland aan de coryfeëen op het gebied der zilverdrijfkunst, de van Vianens en Lutma, de gelegenheid hunne sierlijke schenkkannen en schotels, fantastisch gevormde schaaltjes en dergelijke te drijven. En al kunnen niet alle Friesche meesters op één lijn gesteld worden met deze uitzonderlijke grootmeesters, de drijfwerken van de Leeuwarders Hans Christiaensz (1623), Jarich Gerrits van der Lely (1628), Pieter Faber (1660),

Tjeerd Jarichs van der Lely (den meester met het bekerteeken, 1662) en van den Bolswarder Claes Baardt (1654) behooren toch mede tot het beste wat de Nederlandsche zilverdrijfkunst in onzen bloeitijd heeft voortgebracht.

Van al deze meesters zijn meerdere werkstukken als gedreven schalen, schenkkannen, kandelaars in de op dit gebied zoo rijke verzamelingen van het Friesch Museum aanwezig. De afbeeldingen van de kan en schotel uit de z.g.n. Popta-schat mogen hier voldoende voor den meester van het bekerteeken spreken (afb. XIII, 32 en 33). Deze prachtige handwaschkannen en schotels zien wij dikwijls in gebruik bij de rijke dames in hunne mooie met goudleer bekleede kamers op de interieurschilderijen uit de tweede helft van de zeventiende eeuw. De hier afgebeelde exemplaren waren vroeger in het bezit van de familie van Eysinga doch gingen met hun slot Heringa-State te Marssum in het laatst van de 17e eeuw over aan Dr. Henricus van Popta.

In de 18e eeuw komt een ander lid van het zilversmidsgeslacht der Lelys, n.l. Johannes van der Lely (1695) zijn stempel drukken op het vroeg 18e eeuwse Friesche zilverwerk.

De fraaie theeketeltjes (afb. XIV, 35) trekpotten, theebusjes, ovale brandewijnskommen, (afb. XIV, 34), zoutvaten en dergelijke met ornamentwerk in den Daniël Marotstijl, behooren wel tot het meest typische wat de Friesche zilversmeden in de eerste helft van de achttiende eeuw hebben geleverd. Johannes van der Lely heeft school gemaakt en meerdere meesters uit zijn tijd hebben in zijn stijl gewerkt. Zijn sterfdatum is niet bekend doch 1 December 1749 teekent hij nog de gilderol. Nader bleek mij dat zijn zilversmidsgereedschap waarbij de ontwerpen voor de kunstwerkjes, die hij maakte in Juli 1765 hier publiek zijn verkocht. Zouden deze ontwerpen vernietigd zijn

of zouden ze nog eens uit een verborgen schuilhoek kunnen worden opgediept?

De merken van de Friesche goud- en zilversmeden en de van hen bekende archivalische bijzonderheden zijn door den heer Elias Voet Jr. en Mej. R. Visscher in 1932 gepubliceerd in een standaardwerk, dat het groote belang van deze kunstindustrie voor Leeuwarden en Friesland ten volle doet uitkomen. Hieruit blijkt, dat de merken der Friesche gildebroeders reeds van het begin der 16e eeuw af bewaard gebleven zijn en dat het gildewezen van dit kunstambacht over geheel Friesland wijdvertakt was. Eigenlijk kan men hier spreken van verschillende scholen van kunstnijveren als een Bolswarder school, die in het begin van de 17e eeuw belangrijke kunststukken heeft voortgebracht (afb. XII, 30), een Sneeker school, die zich tot in de 19e eeuw heeft kunnen handhaven (afb. XXV, 29) van een Dokkumer school, die in het midden van de 17e eeuw en een Harlinger school, die in het begin van de 18e eeuw heeft gebloeid. Kleinere stadjes als Franeker, Stavoren en Workum en zelfs dorpen als Gorredijk, Heerenveen en Kollum (afb. XII, 31) hadden zelfs hun eigen meesters.

Merkwaardig is ook de sterke invloed, die het Nederlandsche en Friesche Kunstambacht in de 17e en 18e eeuw gehad heeft in Noord-Duitschland. Voor het zilverwerk is dit duidelijk uiteengezet in het voor eenige jaren verschenen werk over Oost-Friesch zilver geschreven door Dr. Stierling, directeur van het Kunstnijverheidsmuseum te Altona. Niet alleen tot het zilver is deze groote Nederlandsche invloed beperkt gebleven. In de architectuur, het meubilair, de Friesche wandtegels en dikwijls de geheele woonhuisinrichting is de zeventiende eeuwse Nederlandsche invloed op de cultuur in Noord-Duitschland tot voorbij Danzig overwegend.

In de tweede helft van de achttiende eeuw, dus

gelijktijdig met het verdwijnen van het Hof uit Leeuwarden, zien wij ook het kunstambacht der zilversmeden hier in verval komen en het is dan ook typeerend, dat het voorouderlijke zilver, dat in het bezit van de Friesche patricische families wordt aangetroffen van vóór plm. 1765 vrijwel uitsluitend van Friesche zilversmeden afkomstig is, doch na dien datum veelal door Haagsche soms ook door Amsterdamse, Utrechtsche of andere Hollandsche meesters werd vervaardigd.

Een ander kunstambacht, dat hier waarschijnlijk in het derde kwart van de zestiende eeuw is opgekomen was

Het klok- en geschutgietersbedrijf

Een buitengewoon interessante lijst van het geschut der Friesche steden in den Saxischen tijd treffen wij aan in het Charterboek van Friesland dl. II fol. 373. Dit is de overeenkomst waarbij Hertog Georg van Saxen aan Karel V in 1519 zijn geschut overdraagt. Hieronder komen ook voor eenige karthouwen en falkenetten van den kanongierter Johan Papenruter. Deze geschutgieter, die zich zelf noemt Hans Popperuiter was uit Duitschland herkomstig doch had zich neergezet en werkte te Mechelen. Een veldkanon „halve veldslang, demi coulevrine” door hem in 1515 gegoten is afgebeeld in aflevering 5 van den jaargang 1935 van Oud-Holland.

Toen de Leeuwarder overheid in 1541 een klok in den St. Jacobs of Nieuwen toren noodig had, bestelde ze dezen bij den Antwerpschen stedelijken klok- en kanongierter Cornelis Waghevens, waaruit zeker mag worden afgeleid, dat dit bedrijf hier ter stede toen nog niet of niet voldoende beoefend werd. De Friesche geschiedschrijver Winsemius vermeldt op het jaar 1570 een klokgieter Claes Bockes alhier. Van

1601 tot 1611 werkte hier Gregorius Gregori, Hallensis Saxoniae, een Duitscher dus, die in 1604 geschut vergoot voor de Friesche Staten. In 1928 moest ik nog verklaren, dat ik geen werkstuk van hem gezien had, doch eenige jaren later was ik zoo gelukkig een fraaie klok van hem te kunnen verwerven. Deze was afkomstig van de Diaconie der Nederlandsch Hervormde Kerk te Leeuwarden. Dit stuk is voluit met zijn naam geteekend. Blijkbaar is zijn bedrijf te Leeuwarden voortgezet want toen in 1633 en in 1637 de groote luid- en slagklokken in de Oldehove alhier moesten worden vernieuwd, kon dit werk worden opgedragen aan Hans Falck en aan Jacob Noteman, beiden alhier gevestigd.

Hans Falck, die van Neurenberg afkomstig was, huurde in 1619 de oude Kerk van Nijehove en vestigde er zijn klokgieterij. Hij werd opgevolgd door Jacob Noteman, die in 1637 een klok in de Oldehove leverde en die in 1654 werd opgevolgd door Jurjen Balthasar, omstreeks 1670 opgevolgd door Petrus Overney afkomstig van Suawoude, welke laatste zeker nog tot in 1711 werkzaam was.

Van deze opvolgende klokgieters, die hier gedurende ongeveer een eeuw hun door een octrooi der Staten beschermd bedrijf uitoefenden, zijn nog vele klokken bewaard gebleven. Niettegenstaande dit octrooi treffen wij in het midden der 17e eeuw ook in Sneek een klokgieterij van Jelte Pier- en Johan Riemers Gravius van Hoeitema.'t Is mij echter niet bekend waar dit bedrijf te Sneek stond. Ook zijn mij geen werkstukken van deze klokgieters bekend. Zij maakten ook gebruiksvoorwerpen zooals uit neven afgebeelden vijzel blijkt, die het opschrift draagt: Petrus Overney me fecit anno 1692 (afb. XVI, 36).

Het geelgietersbedrijf

Het geelgietersbedrijf, dat naast vijzels, kerkkronen, kandelaars en kranen allerlei andere voorwerpen van huishoudelijk gebruik leverde, bleef in eere ook nadat de geoctroieerde klokgieterij, waarschijnlijk kort na 1711, hier te niet ging. Blijkbaar woonden de meesters van dit en het aanverwante gilde der smeden in de Slotmakers-sstraat. Door een in die straat gevestigde geelgieterij vond ik, in een advertentie uit de tweede helft der 18e eeuw aangeboden: „alderley soort van Kerk-kronen van 50 pond, van 100 pond, van 200 pond, van 400 pond, van 800 pond, ook allerley soort van Boutelje Kranen, Bierkranen, Pompkranen, heel grote kranen in Stokers bee's Brouwers Ketels en allerhande fatzoen van Paarde Gereyden. Giet ook het Koperwerk in de Muurwerken en Metalen Kommen in zijlsdeuren.”

De bronzen leeuwep, die tot uitmonding diende van de pomp bij de vroegere stedelijke vischmarkt (thans bewaard in het Princessehof) is mogelijk het werk van een Leeuwarder geelgieter uit 1634 (afb. XV, 37), terwijl de, zeker ook reeds eenige eeuwen oude koperen kraan (afb. XVI, 37), die ik in het begin van deze eeuw kocht bij een koperslager in de Slotmakersstraat wel afkomstig zou kunnen zijn uit de geelgieterij van de familie Pluimker, die in de 18e eeuw in die straat gevestigd was. Er zijn hier zeker meerdere geelgieters geweest en hunne namen zijn in de archieven wel op te diepen, doch dit is van weinig belang daar toch geen werkstukken aan hen zouden kunnen worden toegeschreven. Wel zijn sommige geelgietersproducten met de oude meestertekens (drie sterren, een z.g.n. Fransche lelie, een druiventros met de letters W. H. en dergelijke) gemerkt, doch de koperen platen waarop de gildemerken waren ingeslagen, zijn niet bewaard gebleven.

Een paar stukken geelgieterswerk met aanduiding

van den naam van de makers afkomstig uit oud Friesch familiebezit kon ik voor de Leeuwarder musea behouden. Het eene is een koperen eeuwigdurende kalender uit het jaar 1648, waarop de maker zijn naam en herkomst heeft gegraveerd, n.l. „Wilhelm Delbrug van Zelle” (afb. XV, 38) het andere is een rond koperen doosje waarop verschillende stemfels zijn ingeslagen.

Blijkbaar is de maker van den kalender zich uit Duitschland hier komen vestigen. Andere koperwerken werden echter in de 17e en 18e eeuw vandaar hier geïmporteerd. Dit geldt o.a. voor de gestampte koperen tabaksdoozen, van de geelgieters Johs. Heinr. Giese, Joh. Henr. Becker en J. H. Hamer alle drie uit Iserlohn, die veel voor de export naar de Nederlanden werkten en die daarom hunne tabaksdoozen deels van Hollandsche opschriften en afbeeldingen voorzagen.

Ook het koper-beslag waarmee de pulpitums, latfels, kabinetten en andere 18e eeusche meubelen werden versierd en waarvan ik een groote, hoofdzakelijk te Leeuwarden verworven, verzameling in de kunstnijverheidsafdeeling van het Princessehof heb bijeengebracht, werd hier grootendeels althans ingevoerd. Naast Fransche moet hier gedacht worden aan Engelsche import, zooals uit een enkel fabrieksmerk blijkt, terwijl ik in catalogi van geelgietersfirma's uit Birmingham uit het laatst van de 18e eeuw meubelbeslag afgebeeld vond, geheel identiek aan dat op zeker in Friesland gemaakte meubels.

Op het voormelde doosje komen voor een wapen waarop heraldisch rechts de Friesche halve adelaar en links twee of drie teekens boven elkaar, verder een meesterteekeu met de letters F. R. boven een hart, eenige onbestemde merken en een meesterteekeu met de letters H. L. boven een kruis. Dit laatste teeken is blijkbaar dat van den maker van het doosje want boven zijn meesterteekeu heeft hij zijn naam „hanß

lambrecht" ingeslagen. Mogelijk hebben wij hier dus met een gildedoosje van een ouden Frieschen meester koperslager te doen.

Ook op 17e eeuwse hier in den grond gevonden koperen of messinglepels komen meestertekens voor. Merkwaardig dat deze tekens: (een gestyleerde z.g.n. Fransche lelie met en zonder kroon, de letters I. W. en R. S. respectievelijk met twee en drie lepels er tusschen en de letters I. G. in een cirkel) geheel identiek zijn met dergelijke in Engelsche verzamelingen. Deze lepels worden door de verzamelaars meestal onderscheiden naar de verschillende versieringen aan het eind van de steel als apostelfiguurtjes, druivetrotsjes, paardehoeven, reevoet (pièd de biche), diamantknop, stempelknop enz. In verband met de overeenkomst met in Engelsche verzamelingen berustende en deels althans ook daar vervaardigde lepels moet men ook hier waarschijnlijk aan Engelsche import denken.

Ook van het eetgerei „Coutellerie”, bestaande uit messen, lepels, vorken, scharen, tangen en aanverwante voorwerpen is een groote verzameling in het Prinsessehof aanwezig. Merkwaardig is hoe verschillend de techniek is waarin dergelijk gebruiksgoed werd versierd.

Tot hetzelfde gilde behoorden waarschijnlijk ook *de tinnegieters*.

Reeds in de 15e eeuw vinden wij voorschriften van de Leeuwarder overheid, dat de „tynnen kannen, die gepegelt ¹⁾ waren” en waarin het bier getapt werd het stadtmerck moesten dragen.

Ook moesten de tinnegieters hier van oudsher reeds hun meesterteken op hunne werkstukken plaatsen. Het Friesch Museum is in het bezit van een drietal

¹⁾ „Gepegelt” d.w.z. van binnen van pegels voorzien, merktekens waaruit de hoeveelheid, die de kannen konden bevatten, bleek.

bierkannen, die binnenin op den bodem een meester-teeken dragen. De eene van een typische gedrongen vorm heeft als meesterteeiken een en relief aangebracht gelijkarmig kruis waartusschen vier eikels en waaromheen het randschrift: „*Arent Kannegieter*”. Op het deksel komt een driemaal herhaald merk voor met enkele Gothische letters, dat ik echter niet heb kunnen thuis brengen. Een andere van slank model heeft als meesterteeiken een gelijksoortig kruis, waartusschen vier gestyleerde lelies en waaromheen het randschrift „*Sit-Nomen-Domini-Benedictum*”. ¹⁾

De derde heeft op dezelfde plaats een soort penning met de voorstelling van de bekende fabel van de vos en de kraanvogel, uit de in de 15e eeuw zoo populaire historie van Reinaert de Vos. Of wij in dit laatste geval ook aan een meesterteeiken of aan een bloote versiering hebben te denken zou ik niet willen beslissen.

Deze kannen dateeren van vóór of omstreeks 1500. Evenmin als van de geelgieters zijn van de Leeuwarder tinnegieters de platen met de meesterteeikens behouden gebleven. Ook op de bekende tinnen kannen van de stad Bolsward, die de raadszaal van het Stadhuis aldaar sieren, moge de aandacht gevestigd worden als op bijzondere stukken 16e eeuwsch tin.

Van den 17e eeuwschen tinnegieter Pieter Nannes zijn lepels gemerkt P. N. 1604, bekend.

Op 18e eeuwsch tin heb ik herhaalde malen den naam *Leeuwarden* als merk aangetroffen. Meestentijds was het vergezeld van het meesterteeiken H. L. dat aan een tinnegietersfamilie Lubach wordt toegeschreven. Inderdaad komt ook naast dit monogram het merk „H. Lubach Leeuwarden” op tin voor. Deze tinnegieterij is later overgenomen door de firma Hempenius, die in het begin van de 20e eeuw het bedrijf heeft beëindigd.

¹⁾ De naam des Heeren zij geloofd.

In 1936 heeft Dr. A. Wassenbergh op enkele 17e en 18e eeuwse Friesche tinnegieters en op verdere gegevens over dit bedrijf de aandacht gevestigd. Waar wij over niet te langen tijd een nieuwe publicatie van zijne hand over dit speciale onderwerp tegemoet kunnen zien, is het beter er ten dezen niet verder op in te gaan.

Het Smidsbedrijf.

Toen in het stadsboek van Sneek uit het jaar 1456 over het smidsgilde gesproken werd, waren daaronder begrepen: de grofsmeden, hoefslagers, slotelmaickers, goutsmeden ende coperslaghers ende in het algemeen alle die gheen, die mitten hamer uten vier nje werck maken.

Wij kunnen wel aannemen, dat deze ambachtslieden toen reeds geruimen tijd in de Friesche steden werkzaam waren en dat onder de groote collecties kunstnijverheid in ijzer, die in de depôts van het Princessehof en het Coulonhuis bewaard worden, ook vele voorwerpen zijn, die door Friesche ambachtskunstnijveren zijn gemaakt. Daarnaast moeten wij in Nederland als handelsnatie bij uitnemendheid en sinds het begin van de 17e eeuw als koloniale mogendheid van den eersten rang steeds met im- en export van en naar de omgelegen landen rekening houden. De bedoelde collecties smidswerk bestaan uit: *a.* een *slot-, sleutel- en slotplatenverzameling* van den Romeinschen tijd af, afkomstig uit Friesland zoowel als uit Duitschland, Zwitserland, Frankrijk, Italië, Spanje, Engeland enz. Vooral uit den Kloostertijd zijn vele fraai bewerkte sleutels in Friesche terpen gevonden. In de 17e en 18e eeuw waren de omliggende landen op dit gebied ons echter verre de baas. *b.* *brandkasten en kisten*, geheel van ijzer met fraai bewerkte springsloten, meest van buiten op Hindelooperwijze beschilderd, dikwijls ook van

zwaar eikenhout met ijzeren banden, sloten, hengsels, scharnieren enz. versterkt en versierd. Onder de eerste groep treffen wij naast inheemsch werk ook import uit Neurenberg en andere Duitsche steden aan. *c. muur-ankers, hekken en andere bouwversieringen.* Van deze omvangrijke groep is een groot deel w.o. Gothische exemplaren uit Dordrecht afkomstig. Ook Friesch werk is hierbij. Een type, dat hier veel voorkomt is het smeden van het jaartal waarin het huis gebouwd is in een muuranker (afb. XXIX, 61). Aan het stadhuis te Franeker vinden wij b.v. het bouw-jaartal 1591 in sierlijk gesmede muurankers tegen den pittigen gevel, *d. haard- en kachelplaten* waarvan vele Gothische uit de 16e eeuw, import uit Duitschland, Lotharingen, België, Noord-Frankrijk en zelfs uit Zweden. In de 17e en 18e eeuw zien wij vele dezer haardplaten met Hollandsche opschriften en voorstellingen als: de Hollandsche Leeuw in een tuin, Piet Hein, de veroveraar van de zilvervloot, Cornelis Tromp als zeeheld, het wapen van Amsterdam en het wapen van Friesland. Wij hebben hier mogelijk met inheemsch fabrikaat te maken.

e. haardgerief. De haard is altijd het middelpunt van de menschelijke woning geweest, van oertijden af toen de rook uit de haarddobbe midden in de hutkom door het rookgat in het dak kon ontkomen tot in onzen tijd, toen naast de centrale verwarming nog een open haardvuur werd aangelegd enkel om de gezelligheid, de huiselijkheid, de sfeer van en voor ons en ons gezin. De haard was het punt van samenkomst na de dagtaak, na het zwalken buiten en bovenal de plaats waar de volkskunst bij een flakkerend olielampje of een walmende kaars werd geknutseld. De smid moest het haardgerief verzorgen: fraai gesmede haardhekjes, halen, poken, tangen, aanblazers, turfbakken, turf- en houtbijltjes, pannen enz. enz.

f. steek-, stoot- en slagwapens. Hiervan bezit het Prinsessehof een mooie collectie hellebaarden en aan-

verwante wapens, meest Duitsch en Zwitsersch werk. *g. messen en ander dagelijksch gerief*, waarvan de lem-metten in allerlei technieken fraai versierd zijn en waarvan een groep bij het eetgerei, de Coutellerie of Besteck-verzameling is ingedeeld.

Zie afb. XXIX, 61 waar eenige muurankers en ander smeedwerk uit de Princessehof-verzameling zijn afgebeeld.

Een merkwaardige kunstindustrie, waarschijnlijk kort vóór het jaar 1600 in Leeuwarden opgekomen en die in de eerste helft van de 17e eeuw tot bloei kwam, is

Het horlogemakersbedrijf.

Deze kunstnijveren hebben oorspronkelijk met slotemakers en grofsmeden tot eenzelfde gilde behoord. Hun werk bestond tot in de tweede helft van de zestiende eeuw hoofdzakelijk in het maken van torenuurwerken. In het midden van de zestiende eeuw kwam echter het gebruik van horloges meer en meer in zwang en vormden zich in Neurenberg en andere Zuid-Duitsche steden, in Frankrijk (Blois en Parijs) en in de Zwitsersche Jura centra waar de vroege eivormige horloges werden gemaakt en op zeer kunstzinnige wijze versierd.

Deze kunstindustrie zien wij in het laatst der zestiende en begin der zeventiende eeuw niet alleen in het centrum van ons land (Haarlem, Amsterdam, 's-Gravenhage en Rotterdam) doch ook in Leeuwarden opkomen. Van een vijftal Leeuwarder kunstnijveren (Wijbe- en Jacob Wijbrandts of Wijbrandi, Coenrad Jacobs, J. Silleman en Jacobus Barritius), heb ik kunstig bewerkte ovale of achtkante horloges aangetroffen (afb. XVII, 41). Een directe aanwijzing heb ik nog niet kunnen krijgen vanwaar deze kunstindustrie naar Leeuwarden is overgeplaatst. De groote overeen-

komst, die speciaal de eivormige horloges hebben met die van de horlogers uit Blois en Parijs doet mij er aan denken dat deze industrie in het laatst van de 16e eeuw door uit Frankrijk gevluchte Hugenoten naar Nederland is overgebracht.

De belangrijkste onder de Leeuwarder horlogemaker is zeker Wijbe Wijbrands geweest, de vriend en vertrouwde van den stadhouder Graaf Willem Lodewijk van Nassau. Van hem zijn horloges in het Museum Willet Holthuysen en in dat van den Bond van Horlogemakers in het Gemeente-Museum te Amsterdam.

In de tweede helft van de 17e eeuw en in de 18e eeuw ontwikkelden deze bedrijven zich hoofdzakelijk als klokmakerijen. In Leeuwarden, Harlingen, Grouw en in andere plaatsen werden staande gangklokken (afb. XVIII, 42), tafelklokjes en andere uurwerken gemaakt, zie afb. XVII, 40 en XVIII, 42. Op het plateland in Joure, Kollum, Gorredijk en andere dorpen werden de z.g.n. stoeltjes- en later de staartstukklokken vervaardigd, terwijl nu ook deze deels als huisindustrie beoefende kunstnijverheidsbedrijfjes tot de antiquiteitenzaken zijn gaan behooren.

Een tak van kunstnijverheid, die te Leeuwarden o.a. in de achttiende eeuw beoefend is, doch die geheel in het vergeetboek was geraakt, is die van het maken van kunstvol versierde geweren en pistolen.

De geweer- en pistoolmakers.

Op het spoor van deze hier reeds lang uitgestorven tak van kunstnijverheid kwam ik door een bezoek aan de „Königliche Gewehr-Galerie zu Dresden” in het jaar 1927, waar ik een viertal z.g.n. ruiterpistolen uit het midden der 18e eeuw aantrof respectievelijk gesigneerd „Penterman in Lieuwarden” en „Jean Hicnar” à „Leeuwarde” (afb. XIX, 45).

Door nasporingen in veilingscatalogi bleek mij dat de Leeuwarder-industrie ook jachtgeweren (snaphaans) leverde.

In het midden van de 18e eeuw waren dergelijke kunstnijveren werkzaam te Utrecht (o.a. Cornelis Coster, Geriet Lasonder, Pieter van Soolingen, Armichel, Jan Ceule en Kasper Deïncles), te Amsterdam (J. G. Ertell) en te Maastricht (Johannes Louroux) terwijl Demmin in zijn uitgebreid boek over de „Kriegswaffen” in laatstgenoemde plaats ook een Penterman vermeldt.

Ook te Utrecht was in het begin van de 18e eeuw een Penterman als pistoolmaker gevestigd, zooals mij bleek uit een pistool met buitengewoon fraaie versiering in Daniël Marot-stijl, dat ik eenigen tijd geleden kon verwerven. Blijkbaar waren de Pentermans een familie van pistool- en geweer makers, die aangetrokken door de rijkdom van ons vaderlandje zich over de Republiek hadden verspreid.

Dat wij hier met een bekende oud-Nederlandsche industrie te doen hebben, die ook veel voor export werkte bleek mij uit een aanhaling in de door het Rijk uitgegeven Bronnen van de Geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie in Perzië. Deel I bl. 126).

De vertegenwoordiger van de O. I. C. te Ispahan schrijft in 1624 aan de Bewindhebbers in Nederland, dat door Syn Majesteit van Parsia werd gevraagd: „geschroeffde (geweer) lopen, gemaect met gedamasquineert werck van ingeslagen goudt ofte silver of andersinds met de meeste ciraet. Indien wij oock wisten wat lopen daar aengenaem syn van pistolen, die worden heel exquis gemaect tot Uytrecht en in den Hage schrijft ons van alles particulierlijck omme ons daer na te reguleren.”

Van Jean Hicnar is mij tot nu toe niets gebleken, mogelijk is hij uit de Zuidelijke Nederlanden, waar deze industrie o.a. in het Luiksche bloeide, naar hier

gekomen, zooals de Pentermans zich waarschijnlijk als soldaten in de Republiek hebben gevestigd.

In het Stedelijk archief wordt een Gerrit Penterman roermaker genoemd, geboortig van Grol, die hier in 1684 burgerrecht verkreeg. Naast deze was te Leeuwarden werkzaam de Rustmeester E. Penterman.

Ook deze kunstnijveren waren met anderen in éénzelfde gilde opgenomen zooals blijkt uit een rolle van de *slotmakers*, *spoormakers*, *mesmakers*, *roermakers* ende *laadmakers* binnen Leeuwarden van 12 October 1677.

Een ambacht, waarvan eerst in de 2e helft van de 18e eeuw hier de eerste sporen worden aangetroffen is dat der

Weerglasmakers.

In dien tijd schijnt zich hier als weerglasmaker gevestigd te hebben J. Solaro, van geboorte een Italiaan. Eenige malen vindt men ook advertenties in de Leeuwarder Courant van een familielid Anton Solaro, die tuberroosballen te koop aanbiedt terwijl kwikbarometers, die zoo decoratief tegen de gewitte muren van een ouderwetsche gang hangen ook voorkomen met de adressen van J. Solaro, Martini E. Beltrami & Comp. en Arzoni te Leeuwarden (afb. XVIII, 43). De namen dezer kunstnijveren duiden hunne herkomst uit Italië duidelijk aan. In het eind van de 19e eeuw nam echter de geregelde uittocht van handwerklieden (weerglas- en parapluimakers veelal tevens schoorsteenvegers en rookverdrijvers) uit de dorpjes in de dalen van Noord-Italië naar Nederland, een einde.

Ook in andere steden in Nederland hebben zich Italiaansche weerglasmakers gevestigd. Ik teekende o.a. de volgende adressen aan: Taroni en Grosso te Amsterdam, in de Gravestraat boven de spekslager (17e à 18e eeuw). S. Ronket in samenwerking met

Lurasso en T. Stoppani (tweede helft 18e eeuw), A. Peia ($\pm$ 1800) en J. Solaro allen te Amsterdam, J. M. Pagani (tweede helft 18e eeuw) en H. H. Fraenkel (19e eeuw) beide te Groningen.

Van het *pottenbakkers-ambacht*.

De bouwkeramiek, speciaal tegels, gevonden bij afgraving van de vroegere standplaatsen van Friesche kloosters (Foswerd, Mariëngaarde, Klaarkamp e.a.) en het versierde loodglazuuraardewerk uit het laatst van de 16e eeuw gevonden bij de uitgraving van de daardoor in de ceramiek-litteratuur algemeen bekend geworden Leeuwarder Jachthaven hadden als levenskrachtige volkskunst zeker de hoop kunnen doen vestigen op een verdere ontwikkeling hiervan.

Deze verwachtingen zijn echter geen werkelijkheid geworden. De bouwkeramiek der Friesche kloosters was in de 16e eeuw reeds in verval en is met de opheffing dier kloosters in 1580 grondig opgeruimd.

Het Friesche loodglazuur-aardewerk met zijn versiering in sgraffito- en ringeloor-techniek, waarvan hier in de 16e eeuw reeds producten gemaakt werden, die op één lijn gesteld kunnen worden met het Nederlandsch-Limbursche loodglazuur aardewerk uit de 17e en 18e eeuw, zou omstreeks 1600 geheel overvleugeld worden door de nieuwe techniek, die van de majolica, het gleybackers- of tinglazuur-aardewerk.

Deze nieuwe techniek zou te Leeuwarden echter geen vasten voet krijgen.

Wel zagen wij een gleybacker van Delft Simon Toenis van der Pijpe zich omstreeks 1616 te Leeuwarden vestigen en is het waarschijnlijk, dat hij hier een jaar of vijf zijn bedrijf heeft uitgeoefend. In 1621 verhuisde hij echter naar Harlingen waar deze nieuwe techniek reeds in het laatst der 16e eeuw gevestigd was en verdwijnt dit bedrijf voor goed uit Leeuwarden.

Overvleugeld door het tinglazuur aardewerk verviel het loodglazuur product der Leeuwarder pottenbakkers tot het allereenvoudigste, nauwelijks versierde, gebruiksaardewerk. Wel wist naast Delft de majolica-industrie zich in Friesland te Harlingen en te Makkum te ontwikkelen, in laatstgenoemde plaats waarschijnlijk onder Zuid Nederlandsche invloed reeds van het eind van de 16e eeuw, te Makkum van de tweede helft der 17e eeuw af.

De producten van deze fabrieken, vooral blauwe en mangaan-gekleurde wandtegels gingen hoofdzakelijk naar Noord-Duitschland, waar ze in de visschersdorpjes tot ver in de Oostzee in grooten getale nog voorkomen. Merkwaardig is dat de fabriek van de familie Tichelaar te Makkum steeds nog in vol bedrijf is en nog werkt naar de oude procédés, zooals deze door den Delftschen pottenbakker Gerrit Paape in 1794 zijn beschreven.

De gunstige factor waardoor deze Friesche industrie zich naast het alles overheerschende Delft heeft kunnen staande houden was gelegen in het feit, dat de groote tegelproductie een afzet vond door ze evenals ook de Friesche dakpannen en steen, als scheepsballast te vervoeren. De uitgebreide kofscheepvaart uit den Frieschen Zuid-Westhoek kon wel voldoende vracht (speciaal graan, hout en scheepsbenoodigdheden) uit Skandinavië en uit de Oost-Zee havens verkrijgen, doch moest op de heenvaart meest ballast innemen, waarvoor dan o.a. de Friesche tegels, dakpannen en steenen dienden. In het dagboek van het Kasteel Batavia heb ik ook dergelijke vrachten naar Oost-Indië aangetroffen, terwijl het bekend is, dat in gebouwen in Marokko en Algiers op die manier Delftsche en Friesche tegels terecht zijn gekomen.

De te Leeuwarden en in Friesland in de 17e en 18e eeuw gebruikte huishoudelijke keramiek bestond voor een groot deel uit import uit: het groote Hol-

landsche ceramiek-centrum Delft, de omringende landen: Duitschland, België en Engeland en vooral het Oosten: China en Japan.

De kunst der glasschrijvers.

De oudste mij bekende sporen van beschilderde glazen in Friesland zijn kleine fragmenten van glas met bijbehorende looden randen in ruitvorm bij de ontgraving van de fundamenteën van Friesche kloosters te voorschijn gekomen.

Deze fragmenten zijn van groenig glas met donker bladornament in Gothischen stijl versierd, naar het mij voorkwam, uit de 15e eeuw.

Waarschijnlijk zullen ook de Leeuwarder kerken met dergelijke beschilderde glazen versierd zijn geweest, hoewel wij in het Register van den Aanbreng van 1511 wel glaesmaekers doch geen glasschrijvers of glasschilders vermeld vinden.

Eekhoff vermeldt, dat in 1544 hier als burger is ingeschreven Reyer Gerbrants glasschilder van Amsterdam, die een zekere bekendheid heeft gekregen doordat de in 1527 te Leeuwarden geboren ornamentteekenaar Hans Vredeman de Vries vijf jaar bij hem in de leer is geweest met het doel om glasschilder te worden. Dezelfde schrijver vermeldt ook nog Gerard van Hoorn een glasschilder, die in Italië gewerkt heeft en die van hier geboortig was, Hendrik Smids, die zich hier in 1623 als glasschrijver van Antwerpen vestigde als ook Gerard Vredeman de Vries, die eveneens glasschrijver geweest zou zijn. Ook hier geldt echter het bezwaar, dat wij aan de kunstenaars wier bestaan archivalisch kan worden bewezen, toch geen behouden gebleven kunstwerkjes kunnen toeschrijven.

Wel zijn in het Friesch Museum meerdere gebrandschilderde ruitjes uit de 17e en 18e eeuw afkomstig uit Leeuwarder huizen bewaard en dus waarschijnlijk deels

althans ook hier gemaakt. Het hier afgebeelde gebrandschilderde glas uit 1620, afkomstig uit een huis op de Tweebaksmarkt alhier is geheel in den stijl der Vlaamsche renaissance versierd (afb. XX, 46). Er zijn in het Friesch Museum meerdere gebrandschilderde Leeuwarder ramen, die stijlverwantschap met het hier afgebeelde vertoonen.

Blijkbaar heeft dit kunstambacht te Leeuwarden echter geen stand kunnen houden, doch is in de 18e eeuw hoofdzakelijk of geheel naar Sneek verhuisd waar twee glasschilderfirma's elkaar in het midden der 18e eeuw een felle concurrentie aandeden, n.l. de gebroeders Thomas en Tjalling Gonggrijp en de Gebroeders Ype en Jurjen Staak. De laatsten beweerden, dat het glasschildersbedrijf reeds van het midden van de 17e eeuw af door hunne voorouders aldaar was beoefend.

Gebrandschilderde ramen van deze glasschilders zijn nog in vele Friesche kerken aanwezig o.a. te Akkrum uit 1761 en 1762; van de Gebroeders Gonggrijp; te Oudega, Smallingerland (1717) Drachten (1743) Engwierum (1746) Wartena (1780) van de gebroeders Staak en Surhuizum (1734) Goëngarijp (1770) Idaard (1774) Scherpenzeel (1788) Oudemirdum (1790) Oudkerk en Suameer van Ype Staak.

Deze 18e eeuwse kerkglazen zijn speciaal met wapens en in ornament gevatte opschriften versierd.

Met den Franschen tijd moest de onschuldige 18e eeuwse liefhebberij om met wapens te pralen het ontgelden en was daardoor ook de glasschilderkunst ten doode opgeschreven. Wel treffen wij in de Leeuwarder Courant van 23 Juli 1794 nog de volgende advertentie aan: „Wie genegen is het glasschilderen te leeren, mits de teekenkunst verstaande, adresseere zich aan den burgemeester Y. Staak te Sneek”. Er zullen zich echter wel geen opvolgers voor dit bedrijf hebben aangemeld.

Onder de kunstnijveren kan men zeker ook rekenen :

De behangsel- en decoratie-schilders,

die hier in het begin van de 18e eeuw speciaal werk vonden doordat in 1718 het Leeuwarder stadhuis naar den smaak van dien tijd is opgetimmerd en versierd, juist in denzelfden tijd waarin ook Antonius Coulon, in 1713 en volgende jaren, zijn woonhuis in de Doelestraat in Lodewijk XIV-stijl heeft versierd.

Dr. A. Wassenbergh, Directeur van het Friesch Museum heeft in het Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935 een uitgebreid artikel aan deze decoratieschilders gewijd. Verdienstelijk en stijlvol werk is hieronder vooral wanneer deze ambachtskunstenaars zich tot het bloemstuk en stilleven bepaalden (afb. XXI, 47 en 48). Van veel belang zijn ook hunne schoorsteenstukken, sopra portes, wandschilderingen, schermen enz. voor de topographie en het in herinnering brengen van oude zeden en gewoonten (afb. XXII, 49 en 50). Voor den cultuurhistoricus zijn hunne werken dan ook een buitengewoon rijke bron van kennis.

Naast dit werk waren het vooral ook Italiaansche en Zwitsersche stucwerkers en Friesche houtsnijders, beeldhouwers in hout en steen, kunstsmeden en andere kunstnijveren, die hier werk vonden.

In deze decoratiekunst behoorden ook thuis de grisailles z.g.n. „witjes”, pleister en beeldhouwwerk, nabootsende „sopra portes”, die gangen en kamers versierden (afb. XXIII, 52).

Diverse kunst-ambachten.

Een kunstnijvere, die te Leeuwarden een plaats op zich zelf inneemt is *Hendrik Busch*. Van hem zijn bekend tafelbladen en wandversieringen, die „met als in fresco ingelegd bloemwerk in natuurlijke kleuren zoo

heerlijk en konstig bewerkt waren, dat deeze stukken niet zonder verbaasdheid beschouwd werden”.

Reeds in 1696 was hij hier werkzaam, terwijl er in de Leeuwarder Musea, meerdere stukken van zijn hand bewaard gebleven zijn, gesigneerd en o.a. gedateerd 1706 en 1716 (afb. XXIII, 51). Zijn techniek, die met hem uitgestorven schijnt te zijn was een soort nabootsing van dergelijke steenen tafelbladen, met inlegwerk van parelmoer, ivoor, goud en zilver.

Een goudsmid en medailleur ‘„Dirk van Rijswijk”, in het midden der 17e eeuw o.a. te Amsterdam werkzaam, is voor dergelijke kunstwerken beroemd geweest.

De kunstenaars, die soortgelijke werken maakten versierden dit met rijke decors of stillevens van bloemen, vogels en insecten.

Ook bezit het Friesch Museum een tafel met een op ingelegd marmer gelijkend blad van stuc-werk, dat blijkens het opschrift „Andreas Cherubinus fecit” van een overigens onbekenden Italiaanschen kunstenaar afkomstig is. ’t Is ook mogelijk, dat dit een rondreizende Italiaansche stucwerker geweest is, die hier tijdelijk gewerkt heeft.

Verwant aan kunstenaars als Busch en van Rijswijk zijn de ontelbare klein-kunstenaars, die thuis werkende de vele kleine luxe-voorwerpjes „objets de vitrine” maakten, bij de verzamelaars van oudheden zoozeer geliefd. In alle mogelijke en onmogelijke technieken werden de door hen versierde snuif-, tabaks-, loderein-, pepermint en andere doosjes, tabaks-, thee- en specerij-kistjes, pijp-foudralen, munt-, gewicht-, passer- en werktuigdozen, coutellerie, lijfssieraden enz. enz. bewerkt in goud, zilver, tin en andere metalen, in steen, hout, schildpad, ivoor, paarlemoer, hoorn, leer, kralenwerk, been, enz. enz. enz.

Ik behoef na wat ik hiervoor reeds eenige malen gezegd heb nauwelijks meer te herhalen dat zoowel het Friesch Museum als het Prinsessehof van deze

voorwerpen rijke collecties hebben en dat speciaal de Princesse-hof-bibliotheek goed voorzien is van de literatuur aan deze kunstnijverheids- en volkskunstgroepen gewijd. Het bijeenbrengen van een en ander in de tweede helft van de vorige en in het begin van deze eeuw ging nog vrij gemakkelijk, omdat overal en bij ieder wel eens iets ouds te vinden was. Thans is dit alles voor het grootste deel in vaste handen geraakt of zoodanig verzweefd, dat de herkomst dikwijls vergeten is. Een merkwaardig voorbeeld daarvan trof ik eenige jaren geleden op de veiling van de bijeengebrachte collectie Onnes van Nijenrode bij Frederik Müller verkocht. Hier waren een paar gesneden houten schammeltjes, die door de er op voorkomende wapens van Ameland en van de familie van Camminga duidelijk hunne herkomst bewezen. Het zijn de voor de Amelandster en Hindelooper cultuur zoo typische bankjes waarop wiegen, kisten, soms zelfs kasten geplaatst werden. Nòch de veilingmeester, nòch het publiek begreep wat deze vreemde tuitelige schraagjes beteekenden. Jammer genoeg gingen ze mij te duur. Later vernam ik dat ze door een rijken Brusselaar waren gekocht om als salonversiering dienst te doen. De mooie stukjes volkskunst hadden een beter lot verdiend.

't Zou moeilijk zijn ook aan de vele niet genoemde kunstnijveren afzonderlijke beschrijvingen te wijden voornamelijk omdat van de oude gilden en de gildebroeders zelf zoo uiterst weinig bekend is gebleven en nog veel minder bepaalde werkstukken aan de uit de archieven op te diepen ambachtslieden zouden zijn toe te schrijven.

Speciaal geldt dit voor de *schrijnwerkers*, in de 16e eeuw en eerder naar het speciale opbergmeubel van die dagen kistemakers genoemd. Van hun werk, zelfs van dat uit de 17e eeuw, weten wij zoo goed als niets anders dan wat wij uit het nog aanwezige kerkmeubilair — Bolswarder koorbanken, Gothische ban-

ken in de Workumerkerk, Oosterender kraak, verscheidene preekstoelen, kerkehekjes en dergelijke — kunnen opdiepen.

Van het huishoudelijk meubilair in renaissance-stijl is ons alleen het typische tweedeurs kastje met zijn toog-vormig versierde buitendeurtjes en naar z.g.n. Vredeman de Vries ornament opengezaagde binnendeurtjes als specifiek Friesch bekend (afb. XXIV, 53).

Dit als Friesche keeft bekende meubel, is typisch voor geheel Friesland, uitgezonderd Ameland, waar een vijfdeurskast in zwang was en Hindeloopen en omgeving, waar veelal een Hollandsche vierdeurskast gevonden werd. Ook Oostelijker tot in Oost-Friesland wordt het tweedeurskeeftje gevonden, in zijn versieringsvormen echter van het Friesche verschillend. Voor een goed deel behooren deze keeftjes met hun traditioneel snijwerk-ornament, evenals de met kerfsnede en ander houtsnijwerk versierde kleine meubelstukken — kistjes, stoven, mangelplanken (afb. XXIV, 54), messcheeden en dergelijke — meer nog tot de volks- en boerenkunst, de alom uitgeoefende huisvlijt, dan tot het eigenlijke schrijnwerkersbedrijf.

Van het eind van de 17e eeuw af werden de, zoo sterk door de ornamentboeken van Hans Vredeman de Vries en zijn zoon Paul beïnvloedde, oud-vaderlandse kamerbetimmeringen en renaissance-meubels verdrongen door de van over de grenzen geïmporteerde modes (Lodewijk XIV, Queen Anne, Lodewijk XV en XVI stijlen).

Een advertentie in de Leeuwarder Courant van 1753 (no. 67) laat ons dat duidelijk zien. Johannes Zijlstra „Meester Cabinetmaker in de Tooren van Babel” adverteert daar „dat hij voor civielen prijs te koop biedt „allerhande soorten Cabinetten, zoo Noteboomen als Olyven, kisten en pulpitums of comptoiren”.

Van de *textiel-bewerker*s zijn wij slechts enkele verspreide gegevens te weten gekomen.

Wat hiervan in onze Musea bewaard gebleven is (kleedingstukken, letterlappen enz.) wijst zeker deels op import, deels op vrouwenhandwerk, dus op huisvlijt.

Een verzamelobject bij uitstek zijn in deze afdeeling de stop- en letterlappen, dikwijls door meisjes op elf en twaalfjarigen leeftijd bewerkt en waaraan soms meerdere jaren aaneen werd gearbeid. Het zijn de gildeprouwen van de oude huisvrouwen. Een exemplaar uit de Princehof-verzameling van ruim 250 stuks beeld ik hierbij af (afb. XXVI, 56). Het is zeker de moeite waard op het 16 eeuwsche karakter van de versieringsranden te wijzen. De voorbeelden daarvoor zijn in oude Italiaansche en Duitsche model-boeken te vinden.

Dat er echter naast de gewone linnenwevers ook kunstnijveren in speciale textielbedrijven hier werkzaam waren, bleek ook weer uit de advertentiekolommen van de Leeuwarder Courant, waar een zekere Poppe Harmens Valderpoort als Meester Servetwever op het Oldenhoofster Kerkhof wordt genoemd en J. Bosch zich noemt „Fabriquer in fluweel, zijde stoffen, trype en plusen”. Laatstgenoemde wist zich blijkbaar te verbeteren daar hij zijn bedrijf verplaatste van de Breedstraat naar de Sint Jacobsstraat, hoek Kloksstraat, waar hij tevens de goederen behorende tot de z.g.n. Fransche winkel, als wayers, pluimen en andere door de mode voorgeschreven versierselen ten verkoop had.

De staalboeken van de Leeuwarder lakenkoopers-firma S & Z. Sybouts, van 1742 af, die in het Friesch Museum worden bewaard, geven een goed overzicht van den rijkdom der kleedingstoffen, die in de 18e eeuw hier in gebruik waren.

Onze 16e en 17e eeuwsche schilderijen laten ons zien, dat in die eeuwen allerlei Perzische en andere

voor-Aziatische tapijten door de V.O.C. werden geïmporteerd.

In de 18e eeuw valt de groote import van bonte gebatikte en gedrukte katoenstoffen, de z.g.n. kleedjes of sitsen, door de Oost-Indische Compagnie, vooral op de kust van Coromandel, de Oostkust van Voor-Indië opgekocht. Deze import, voor de kleederdrachten in Friesland van veel belang, prikkelde in Europa tot navolging en vele doeken en andere kledingstukken nog wel als Friesch bont bekend zullen hier in kleuren bedrukt zijn geweest.

Dergelijke bedrijven vond ik o.a. nog vermeld te Sneek, te Franeker en te Huizum.

De z.g.n. Friesche doek, uit 1835 is een product uit de fabriek in laatstgenoemd aan Leeuwarden grenzend dorp. Vergelijk hierop: de oud-Friesche kleederdracht van het Manninga-Trachtenbuch, de Hinde-looper vrouwendracht en 18e en 19e eeuwse Friesche drachten (afb. XXVII, 57).

Dat de uit oude Leeuwarder inboedels verzamelde geslepen drinkglazen en geslepen spiegels voor een deel althans hier versierd werden bleek mij uit advertenties van een zekere Frans Kerner, die omstreeks 1763 hier een glaslijperij had, waar hij o.a. wapens letters en figuren op glazen sleep en van L. R. Lojenga, die spiegels en spiegelblakers maakte.

De drinkglazen zelf, die Kerner versierde waren echter zonder uitzondering import. Het door mij in Friesche boedels gevonden glaswerk toch was blijkbaar steeds hier ingevoerd deels uit Holland, deels uit België, Bohemen, Engeland of Ierland (afb. XXV, 55). Zestiende eeuwse fragmenten van vleugelglazen e.d. hier uit den bodem te voorschijn gekomen wijzen voor deze vroege tijden ook op de import uit Venetië.

De eenige Friesche glasfabriek, die van S. van Sloterdijck te Makkum in het laatst van de 18e eeuw leverde slechts wijn-, kelder- en andere soorten fles-

schen, broeiklokken en dergelijke, doch geen sier- en kunstproducten.

Ten slotte kan ik nog wijzen op de boekdrukkers, boekbinders en alle anderen, die de versiering van het boek hebben verzorgd. Ook hiervoor is te Leeuwarden het begin van de 17e eeuw een tijd van opbloei, die ten zeerste werd gestimuleerd door het oprichten van de Friesche Hoogeschool te Franeker.

De vroegere stedelijke archivaris W. Eekhoff heeft over de drukkers een geschiedkundige bibliographie geschreven. Een aesthetische beschouwing hierover waarbij het inwendige en uitwendige van het boek met liefde werd beschouwd en een beschrijving werd gegeven van de gebruikte lettertypen, sierletters, vignetten, kopergravures, bandversieringen enz. zou zeker de moeite loonen.

De oude ambachten zijn in de 19e en 20e eeuw voor een goed deel verdwenen, slechts enkele povere resten ervan houden hier en daar op moeizame wijze den strijd tegen de machine en de verdere rationalisatie der grootbedrijven vol. Wie van de oude geschiedenis zoo goed mogelijk op de hoogte wil zijn moet zich nu wenden tot onze Musea.

Zilveren brandewijnkom met deksel

VOLKSKUNST

Het begrip Volkskunst is zooals wij hiervoor reeds zagen allermint scherp en nauw begrensd. Bij het overzicht van de Ambachtskunst, dat ik hiervoor voor mijne provincie en mijne stam heb trachten te geven heb ik herhaaldelijk reeds over volkskunst gesproken en menig stukje echte volkskunst afgebeeld om de eenvoudige reden, dat er geen scherpe afscheidingslijn tusschen beide begrippen te trekken is. Volkskunst kan men evenzeer opvatten als kunst gemaakt door als voor het volk; het doet er evenmin veel toe door wie en waar het gemaakt wordt. Want de bekwame ambachtskunstenaar, die in zijn ledige tijd voor zijn liefste met bijzondere zorg een mooi werkstukje maakte, dat met zijn gildeproef kon wedijveren deed evenzeer aan echte onvervalschte volkskunst als de boerenknecht, die in winteravonden bij een flakkerend olie-lampje aan de groote schouw gezeten een kerfsneornament uitsneed, de schipper die op lange reizen in de scheepskajuit van zijn zeilschip een model hiervan optimmerde en optuigde, de scheper, die op de wijde heivlakten met zijn schapen rondwalend zijn houten breischede met snijwerk versierde, en die allen hunne ledigen tijd besteedden door het met liefde versieren van een voorwerp voor dagelijksch en huiselijk gebruik. Volkskunst kan men dan ook gemakkelijk in allerlei groepen onderbrengen hetzij naar de bewerkers als: boerekunst, gildekunst, schipperskunst, schepperskunst; hetzij naar de technieken: beeldhouwkunst, draai- en drijfkunst, weefkunst; hetzij naar de gebruikte grondstoffen: hout, brons, tin, ijzer, zilver, been, leer, ivoor, schildpad; hetzij naar de bestemmingen als: lijfssieraden, eetgerei, tabaksdoozen en ander rookgerei, sleutels, sloten, kandelaars, weeg- en andere

instrumenten, koekvormen en bruidskistjes, volksprenten enz. enz. en op velerlei andere wijzen.

Volks- en ambachtskunst zijn voor ons afgescheiden begrippen geworden aan de hand waarvan wij verzamelingen aanleggen, museums volproppen, tentoonstellingen inrichten en waarmee wij trachten onze banale huiskamers aan gezelligheid te doen winnen. Voor onze voorouders waren ambachts- en volkskunst het leven zelf, was het de geheele inrichting van hun huis en hof onverschillig of zulks het keeftje in de pronkkamer, de knopstoel in de woonkamer, de braadpan in de keuken het honde- of duivehok op het hiem, of wat ook uit hun dagelijksche omgeving betrof.

De volkskunst en de ambachtskunst zijn verdreven door het menschelijke weten en kunnen, door de techniek en de fabriek, door de zucht naar luxe en de gemakzucht, door den bazar en het warenhuis en door allerlei andere goede en slechte kanten van de menschelijke samenleving.

Die het voorrecht gehad heeft de volkskunst nog in zijn eigen omgeving te hebben gezien weet beter wat er mee bedoeld en wat er mee bereikt werd dan degeen die er dikke boeken over doorleest en die er vele tijdschriften met prentjes van doorbladert.

Met genoegen herinner ik mij nog hoe wij in het laatst van de vorige eeuw als jongens in een schouw bij Eernewoude zeilend door een donderbui overvallen onderdak zochten in een eenvoudige visscherswoning. Alles was daar in volkomen harmonie: het gedempte licht dat door de kleine ramen naar binnen kwam en de rustige zwijgzaamheid van den visscher, die den regendag benutte om van biezen een mat te vlechten, waar zijn vrouw op een Vrijdag mee naar Leeuwarden zou gaan om deze op een der steenen bruggen (voor dit artikel speciaal de Paardepijp vóór de Peper-

straat) voor eenige stuivers te verkoopen. Tegen de tegelwand hing een oude stoeltjes klok met meerminnen ter weerszijde van de beschilderde wijzerplaat en een klein spiegeltje met smal schildpadlijstje. Op de secretaire met koperbeslag een paar bonte kommen, op een latafel een Engelsch theeserviesje. Deze laatste meubels hadden als nabootsing van een stadsmode 't oude Friesche keeftje reeds vervangen. Toen ik er een jaar of tien later weer kwam waren de oude visscher en zijne vrouw de eeuwige rust ingegaan en was al dat moois uit Eernewoude verdwenen.

Een ander interieur in die dagen in Slappeterp was niet minder mooi. Het bezoek gold hier een klein landbouwbedrijfje van een gardenier, die uit eenige pondematen land een bestaan moest zoeken. Rondom de ronde tafel gezeten op ouderwetsche hooge knopstoelen, de kinderen op de lappenbank voor de ramen, ieder met een kom dampende koffie zich de handen warmend, zie ik het geval nog voor mij als was het een magistrale teekening van Vincent van Goch. Ook hier werd het geheel door goede volkskunst aangevuld. Een groote ronde biezen mat over de vloer, biezen stoelen, een groote vierkante schouw met oud Delftsche borden, een bont schoorsteenvalletje, een ijzeren haal, koperen ketels en pannen, ijzeren tangen, poken, aanblazers enz. enz.

Niet minder typisch waren toen de halfdonkere pui-kamers achter de winkeltjes, de tegelkamers, de oude voorhuizen, de gangen met hunne poortjes, en trappen naar opkamertjes, de zolders met de hooge eikenhouten kappen, overal de oude geëigende omgeving van de uit het volk geboren en door het volk zelf gekweekte kunst. Als men van al dat moois nog wil genieten moet men nu naar onze musea gaan waar getracht wordt zooveel mogelijk van deze oude volksrijkdom te bewaren en het zoo mogelijk in een passende omgeving op te stellen, want in de pronkkamers

der echte en onechte verzamelaars doet die volkskunst het maar zeer matig. Een oude stoeltjes- of desnoods een staartstukklok tegen een modern behangetje, boven een clubje met een imitatie Perzisch kleedje op de vloer doet eenigszins denken aan een goudvisch in een ronde glazen kom. Hij hoort niet in die omgeving thuis. Hang dezelfde klok tegen een tegelwand of witte muur, boven een oude knopstoel in een gang met arduinsteenen of marmeren vloer dan is er althans een deel van de oude charme bewaard.

In hun wezen zijn ambachts- en volkskunst, hoe verwant ook, toch ook weer geheel verschillend. Ambachtskunst is verwant met de officieele met een hoofdletter geschreven Kunst, en wordt even als deze geleid door wat er in de kunstboeken over geschreven wordt en wat de algemeene mode en smaak voorschrijven. Ze is gemakkelijk in te deelen en te dateeren naar bepaalde stijlen. Typische volkskunst wordt niet door de elkaar opdringende en verdrijvende stijlen beheerscht maar volgt deze alleen, soms in een zeer verwijderd verband na. Als een stijl in de smaak valt blijft ze soms door eeuwen heen bewaard en gevolgd. Volkskunst houdt dan ook allerlei lang verdwenen en dikwijls geheel vergeten gewoonten, tradities, emblemen enz. vast. Zeventiende eeuwsche muurankers hebben dikwijls nog Gothische vormen, achttiende eeuwsche koekvormen bewaren nog Romaansche tradities, negentiende eeuwsch meubel-schilderwerk in Hindeloopen maakt nog bij voorkeur gebruik van rococo ornamenten.

Volkskunst heeft naast zijn sterk traditioneel, dikwijls een individueel karakter, daar ieder van de honderd duizenden werkers en werksters, die er aan medegewerkt hebben geheel vrij van theorieën en voorschriften iets eigens in hun werk hebben neergelegd.

Een tentoonstelling van volkskunst als dan ook in den zomer van 1941 in het Prinsessehof te Leeuwarden is gehouden gaf een zeer veelzijdig overzicht. Het

was een keuze uit wat ik daar gedurende een halve eeuw aan Friesche volkskunst heb bijeengebracht. Van elke groep konden maar eenige uitgezochte voorwerpen worden uitgestald. De depôt-voorraad daarvan is zoo groot en veelzijdig, dat ik daarvan ieder jaar sedert 1935 reeds afzonderlijke groepsgewijze tentoonstellingen heb kunnen inrichten. Bovendien was tegelijkertijd een volkskunst tentoonstelling uit dezelfde Museum-voorraad ingericht in de Volks-Universiteit te Bakkeveen.

In het Prinsessehof werden achtereenvolgens in 1935 een tentoonstelling van oude sloten en sleutels, in het zelfde jaar een van antiek eetgerei (messen, lepels en vorken z.g.n. Coutellerie of Besteck) in 1936 van 17e en 18e eeuwse koek- en marsepeinvormen w.o. een collectie uit het Boden See gebied, in 1937 van volkskunst uit verschillende deelen van Nieuw Guinea en in het zelfde jaar van oud meubelbeslag in koper, ijzer, zilver enz., in 1938 van aanwinsten op het gebied der volkskunst in onze Oost-Indische Koloniën, in 1939 van bruidskistjes, kastjes en koffertjes z.g.n. Minnekästchen w.o. ook Fransche, Duitsche en Zwitsersche exemplaren, in 1940 van volkskunst uit de verschillende deelen van het groote eiland Sumatra.

De overzichtstentoonstelling in 1941 omvatte o.a. de volgende groepen: Bruidskoffertjes en andere kleine meubeltjes w.o. de Friesche kerfsnee ornamentiek, die in zijn oudste exemplaren onmiskenbare verwantschap met Gothische vormen verraaft; taai- en Sinterklaas-vormen; huisvlijt en ambachtskunst in tin, koper en ijzer w.o. eenige muurankers en haardplaten uit de omvangrijke collecties, die het Prinsessehof hiervan bezit; beeldhouwwerk o.a. leeuwekoppen, vogels, levensboom, bloemen en andere ornamenten afkomstig van Friesche keeftjes en volksmeubeltjes; van het metalen meubelbeslag een kleine keuze uit

een omvangrijke collectie; Makkumer majolica aarde-
werk w.o. eenige tegels uit de verzameling van
meerdere duizenden stuks (versierd met ornamenten,
scheepjes, zeemeerminnen, ruiters, ridders, beroepen,
bedrijven, kinderspelen, zoogdieren, vogels, blauw
zoowel als polychroom en niet te vergeten de bijbel-
sche tegels in blauw en in mangaan overzichtelijk
opgesteld op de zolderverdieping); lettermerk- en
stoplappen van het midden van de 17e eeuw waarbij
een keus kon worden gedaan uit een collectie van
ruim 250 stuks; in hout gesneden horloge-stand-
daardjes, die met de beschilderde spanen dozen, kin-
derspeelgoed en andere huisvlijt van de 17e eeuw af
uit Hessen en andere streken van Duitschland in Ne-
derland werden ingevoerd; koperen tabaksdoozen,
leeren messcheden, breischeden, mesheften, eetgerei,
pijpuitpluizers en allerlei kleinkunst in been, hoorn,
schildpad, ivoor, leer, hout enz. enz.

De geheele achterwand werd ingenomen door uit-
gezochte meubeltjes met het bekende schilderwerk uit
Hindeloopen. Als copie van het oude kunstambacht
worden deze meubeltjes nog steeds te Hindeloopen op
de oude wijze gemaakt, zeer verdienstelijk, zeer bruik-
baar, zeer geschikt als serre meubels enz. maar toch . . .
zonder de charme der oude voorwerpen. Hier hebben
wij het levende voorbeeld, dat door het copieeren der
antieke vormen en versieringen, geen oude volkskunst
nieuw leven kan worden ingeblazen.

Natuurlijk kon een dergelijke tentoonstelling geen
volledig overzicht geven van het zoo ruime gebied
der volkskunst. Dan hadden ook de volksdrachten en
de lijfssieraden in hunne ontwikkeling door de eeuwen
heen, de geïllustreerde emblemata-litteratuur, volks-
kinderboeken en volksprenten — in Friesland naar
hunne Middeleeuwsche afstamming nog steeds „heili-
gen” genaamd — en zooveel andere kleinigheden, die
het dagelijksch leven van onze ouders en grootouders

gezellig en gemoedelijk maakten vertegenwoordigd geweest moeten zijn. Van de kleederdrachten en lijfssieraden zijn in het Prinsessehof omvangrijke collecties aanwezig, waarbij vooral de 18e eeuw goed vertegenwoordigd is. Merkwaardig hoe uit zoo'n klein onderdeel reeds direct vérstrekkende conclusies getrokken kunnen worden, want als men voor zoo'n kleederkast staat ziet men door de overwegende bont bedrukte sits reeds direct, dat men te doen heeft met de bewoners van een koloniaal rijk, die in de gelegenheid waren zich van de producten, afkomstig van volken aan de andere zijde van den aardbodem, te voorzien.

Aan de oude Hindelooper volkskunst mag in een overzicht als dit wel eenige bijzondere aandacht worden gewijd. Zeker van de vroege Middeleeuwen af ¹⁾ heeft de Zuidwestkust van Friesland, van Stavoren tot Makkum, een eigen beschaving gehad. Van Friesland afgescheiden door een reeks thans gedeeltelijk drooggemaakte poelen en plassen en gelegen aan den zeevaartweg van Skandinavië en de Deutsche Hanzesteden naar den IJssel, de Vecht, Utrecht, Holland en Vlaanderen, ontstonden hier van de Friesche afwijkende zeden, gewoonten, taal, kleederdracht en huisinrichting. Eenerzijds bestaat hier een nauw verband met zeeplaatsjes als Marken, Urk, de Zaanstreek enz., waardoor van een Zuiderzee-cultuur gesproken kan worden, anderzijds kan op verwantschap met Skandinavische huisversiering (beschilderd meubilair) gewezen worden.

De kleeding wijst op oude Middeleeuwsche (misschien Bourgondische) invloeden, doch is in de 18e eeuw zoo zeer door de import van het gekleurde sits van de kust van Coromandel door de V.O.C. be-

¹⁾ De oudste vermelding van Hindeloopen is naar aanleiding van een schenking van land in het eind van de 8e eeuw voorkomende in de annalen van het klooster Fulda.

heerscht, dat deze een overwegend 18e eeuwse indruk maakt.

Ook de invloed die de, in de 17e en 18e eeuw stadig groeiende, import van Chineesche en Indische kunstnijverheid door de V.O.C. op de luxe in de Republiek heeft uitgeoefend, kan moeilijk overschat worden. Een oud Friesch interieur zonder een glazenkast overvuld met Chineesch blauw is niet denkbaar. Het Chineesche porselein, dat de Hindeloopers bij voorkeur bij de Amsterdamsche porseleinkooplui of direct door bemiddeling van de V.O.C. aankochten was het z.g.n. kraakporselein, het Chineesche product, dat onze voorouders voor het eerst in de laatste jaren van de 16e eeuw, in den tijd van Keizer Wan Li dus, aantroffen in de Portugeesche carques of kraken, die zij in de straat van Malakka of elders in het Oosten buit maakten. Naast de volkskunst van Hindeloopen en omgeving was er ook een dergelijke op de Friesche eilanden, Ameland en Terschelling. De huisinrichting met beschilderde meubels doet hier ook direct aan de scheepvaartverbinding met Skandinavië denken, de kleederdracht van Ameland is echter speciaal wat het oorijzer betreft verwant met Noord-Holland, terwijl die van Terschelling waarschijnlijk teruggaat op een oudere Friesche dracht.

Het is zeker niet noodig hier nader op de geschiedenis en de cultuur van het in de ontwikkeling van de volkskunst zoo buitengewoon belangrijke stadje Hindeloopen in te gaan, omdat dit onderwerp in deze zelfde serie zal behandeld worden door den Heer M. P. van Buytenen, die daarvoor bij uitstek bevoegd is, omdat hij als ambtenaar aan het Rijksarchief te Leeuwarden het oud en nieuw archief van de gemeente Hindeloopen wetenschappelijk heeft geordend en beschreven.

Natuurlijk werd ook reeds in de vorige eeuw gevoeld, dat het kunstambacht en de volkskunst den

strijd om het bestaan tegen de fabriek en het warenhuis en tegen de zucht naar schijnluxe en gemak moeilijk konden volhouden en zijn er toen reeds grootsch opgezette pogingen, om hier hulp en steun te geven, gedaan. Ik heb hier het oog op de oprichting van de ambachtsscholen en de stichting der kunstnijverheids-musea. Hoeveel goeds deze inrichtingen ook hebben bevorderd, het eigenlijke doel om het handwerk en de volkskunst voor den ondergang te redden hebben zij echter niet bereikt.

Ook de reeds in de 19e eeuw met gelijk doel opgerichte vereenigingen hebben tot nog toe nog geenerlei resultaat kunnen bereiken. De huisvlijttentoonstellingen, die in het begin van onze eeuw zijn gehouden lieten door de vele wansmaak, verkeerde materiaal toepassing en andere fouten meer zien hoe het niet dan hoe het wel moest. De tentoonstellingen van nieuwe kunstnijverheid waar wel degelijk veel goeds te zien was gingen niet uit van den eenvoudigen ambachtsman, den liefhebber, den knutselaar maar van Kunstenaars, die een meer of min degelijke opleiding hadden genoten.

Goede gezonde Volkskunst is vroeger ontstaan door de behoefte van het volk aan iets, dat het leven zou kunnen opheffen, is geboren uit de liefde van het volk zelf en werd gedragen door de tijd en vlijt, die het volk zelf door de vervaardiging er van over had.

Alleen deze liefde, tijd en vlijt kunnen opnieuw volkskunst in het leven roepen (afb. XXVII, XXVIII 58—60 en XXIX 61—64).

INHOUD EN LITERATUUR VAN „HET KUNSTAMBACHT EN DE VOLKSKUNST IN FRIESLAND”

<i>Hoofdstuk</i>	<i>Inhoud</i>	<i>Literatuur</i>
I. <i>De bewoners van de zandgronden in den vóór-historischen tijd.</i>		bladz. 7.

Artefacten uit den ouderen-, den midden- en den jongeren steentijd, afkomstig van de hunnebed- en kringgrep grafbouwers. Kunstnijverheid uit den vóór-Romeinschen brons en ijzertijd.

Afb. I en II, 2, 3 en 5.

Een beschouwing van de artefacten uit den vóór-historischen tijd als vroegste producten van ambachts- en volkskunst blijft natuurlijk aan de oppervlakte van het onderwerp. Wie er dieper op in wil gaan bestudeere de standaardwerken van Mr. P. C. J. A. Boeles „Friesland tot de 11e eeuw” (1927) en van Prof. Dr. A. E. van Giffen „de Hunnebedden in Nederland” (1925/7), hunne artikelen en opgravingsverslagen in de *Vrije Fries* en de jaarverslagen van de Vereeniging voor Terponderzoek. Een laatste publicatie op dit gebied is Chauken, Friesen und Sachsen zwischen Elbe und Flie, von Rehder Heinz Carsten 1941. Voor de cultuur van de Friesche zandgronden zijn speciaal ook van belang de vele artikelen van den speurderverzamelaar J. H. Popping te Oosterwolde in de *Vrije Fries* en andere tijdschriften. Voordrachten over „de Praehistorie van den Mensch” gaf Prof. Dr. A. J. P. v. d. Broek (1926, 1936/8). Het nieuwste overzicht over dit onderwerp verscheen in 1941 van de hand van Prof. Dr. A. W. Bijvanck „De voorgeschiedenis van Nederland”. Friesland wordt daarin maar zeer terloops behandeld, als een nagalm uit een verafgelegen land.

II. *De terpbewoning op den kleigrond van de 2e eeuw vóór tot de 11e eeuw na Christus.* bladz. 13.

De ontwikkeling van het terplandschap als factor voor de bewoning. De invloed der Romeinsche cultuur in de eerste vier eeuwen onzer jaartelling. De immigratie van Noordelijke en Oostelijke stammen. De Frankische overheersching en de invoering van het Christendom. De verdeling van den terpen-tijd in drie periodes: 1e periode tot ± 400 , 2e periode tot ± 800 , 3e periode tot ± 1200 .

Afb. II, 4, III 6—10 en IV 11—15.

Ook hier blijft het werk van Mr. Boeles het aangewezen boek voor Friesland. Daarnaast raadge men het pionierswerk van W. Pleyte „Nederlandsche oudheden van de vroegste tijden tot op Karel de Groote” (1877—1903) en de opeenvolgende werken van Dr. J. H. Holwerda: Nederlands vroegste beschaving (1907), Nederlands vroegste geschiedenis, 1e druk 1918, 2e druk 1929, en Dorestad en onze vroegste Middeleeuwen, alsmede de oudheidkundige mededeelingen uit 's Rijks Museum van Oudheden te Leiden. Van Friesch standpunt bezien moet men daarbij in acht nemen, dat in deze geniaal opgezette, thans reeds min of meer verouderde samenvattingen van Friesland slechts kennis is genomen door het betrekkelijk weinigje wat ervan in het Museum te Leiden wordt bewaard en wat er met een verrekijker, van Leiden uit, over kan worden ontdekt.

III. *De kloosterbeschaving van de 11e tot de 16e eeuw.* bladz. 24.

De verdere ontwikkeling van het terplandschap door zijn bewoners en de noodzaak tot het ophoogen der terpen tegen de wassende zeevloed. De groote ommekeer door het klinken van Friesland in een gouden hoep, de omsluitdijk, ter beveiliging tegen de zeevloe-

Het standaardwerk over deze latere Middeleeuwen in Friesland moet nog geschreven worden. Feitelijk steunen wij hier nog steeds op het artikel „Friesche toestanden in de Middeleeuwen” door Prof. P. J. Blok geplaatst in zijn verspreide studiën op het gebied der geschiedenis (1903). We kunnen dit aanvullen met eenige studies geschreven door Prof. I. H. Gosses: Deensche Heerschap-

den. De in verband met deze omstandigheden door de verschillende kloosterorden bevorderde ontginning, beschaving en cultuurinvloeden. Ambachtskunst in kerk- en kloosterbouw, pottenbakkerskunst, bronsgietskunst, beeldhouwkunst enz. De Romaansche en de Gothische stijl.

Afb. V 16-19, VI 20, 21 VII 22, en 22a, VIII, 23.

pijen in Friesland gedurende den Noormannen tijd (1923), De Friesche Hoofdeling (1933), Fryske Skiednis (1934) en uit uitgaven van kloosterkronieken en heiligen levens als: Gedenkschriften van de Abdij Mariëngaarde door Aem. W. Wijbrands (1879), De Abdij Bloemhof te Wittewierum door denzelfde (1883), 't Klooster Jerusalem door A. J. Andreae (1890), Sibrandus Leo's Abtenlevens der Friesche kloosters Mariëngaard en Lidlum door Ds. D. A. Wumkes 1929, kronieken van de Abdij Bloemhof te Wittewierum door de Abten Emo en Menko vertaling door Drs. Zuiderma, Douma en Brandt $\pm$ 1938. Verder moet men zich behelpen door uit Algemeene Geschiedboeken als Prof. Blok's Geschiedenis van het Nederlandsche Volk en andere bijeen te zoeken wat op Friesland betrekking heeft. Een goed overzicht biedt hierbij ook het boekje van Leeuwarder onderwijzers: Rondom de Oldehove (1938). Het is jammer, dat de oude Friesche kronijken van vóór en uit de 16e eeuw zooveel verdictsels bevatten, dat het goede geheel onder de fabeltjes verborgen blijft. Voor men deze raadpleegt leze men J. Bolhuis van Zeeburgh's Kritiek der Friesche geschiedbeschrijving (1873).

Voor zelfstudie vindt men gegevens in het Friesch Charterboek, het Register van den Aanbreng van 1511, de Beneficiaal boeken van 1542/3, de oude Friesche wetten, de naar aanleiding daarvan door Dr. K. von Richthofen gepubliceerde Friesische Rechtsquellen (1840) en Friesische

Rechtsgeschiedte (1880—1886) enz.

Voor de kennis van de kunstenijverheid raadplege men de literatuur van elk afzonderlijk onderwerp w.o. voor het aardewerk Dr. Braat's proefschrift over zijn vondsten in de Wieringermeer (1932), voor de bronsgietskunst Otto von Falke's *Bronzegeräte des Mittelalters* (1935), voor de beeldhouwkunst Pater Dr. R. Ligtenberg's *Romanische Steinplastik in den Nördlichen Niederlanden* (1918). In de *Vrije Fries*, Deel XXXI (1932) schreef ik zelf een artikel over vreemde cultuurinvloeden in Friesland, gedurende den kloostertijd.

IV. *De opkomst der steden in de 14e en 15e eeuw.*
bladz. 42.

In en na, misschien ook wel door de twisten der Schieringers en Vetkoopers zien wij de steden in belang toenemen. De ambachtsgilden worden dan opgericht of uitgebreid. Leeuwarden in 1435 door de samenvoeging van de kleinere plaatsen: Oldehove, Nijenhove en Hoek ontstaan, weet zich tot hoofdstad op te werken. Daarnaast was Bolsward een belangrijk Middel-eeuwsch kunstcentrum en hadden ook de andere der elf Friesche steden ieder zijn eigen karakter en invloedsfeer. De nabloei van de Gothiek.

De Friesche stadsrechten geven ons hier inlichtingen zie: Mr. A. Telting: *Het oud-Friesche stadsrecht* (1882) en *De Friesche Stadrechten* (1883). Voor de ambachtsgilden zijn belangrijk *De Gilden van Ter Gouw* (1866) en van Brouwer Ancher (1895), de Noord-Nederlandsche gildepenningen van Mr. Jacob Dirks (1878), *De Gilden van Utrecht tot 1528* door Mrs. Overvoorde en Joosting (1897), *Rekeningen van de Gilden van Dordrecht (1438—1600)* door Mr. J. C. Overvoorde (1895), *Ambachten en Neeringen in Dordrecht* door Dr. A. van Vollenhoven (1923), *Paul Allosery J. C. D. Het Gildeleven in vroeger eeuwen* (1926), *F. Buitenrust: Hettema en A. Telting, Een bezoek aan een Nederlandsche stad in de 14e eeuw*

Afb. VII, 22 en 24,
IX 25 en 26.

(1906) en De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren van de 14e eeuw door Dr. Eelco Verwijs (1869). Voor Bolsward: het boek van Ds. M. E. v. d. Meulen, Bolsward's kunst en Geschiedenis (1888), voor de koorheer banken aldaar: Het houtsnijwerk in Nederland door D. Bierens de Haan (1921); voor Sneek: Mr. A. S. Miedema's Sneeker stadsrecht (1895) en voor deze en de andere steden de topografische literatuur. Het boek van A. v. H(almael) over de twisten der Schieringers en Vetkoopers (1829) is verouderd.

V. *De zestiende eeuw. De inzet van den Nieuwen Tijd.*
bladz. 49.

De omwentelingen omstreeks 1500 op staatkundig, kerkelijk, economisch, kortom op alle gebied en de invloed daarvan op het afgelegen Friesland. De berooide toestand van de provincie aan het eind van de 15e eeuw, waardoor het verlies van de vrijheid en het daarmee samengaande scheppen van orde door de overheerschers (de Saksische hertogen en daarna Karel V) nog als een uitkomst moet worden beschouwd. De opkomst van het Protestantisme. Het sterven van de Gothiek en de blijde inkomste van de Renaissance. De opbloei

De boeken van Dr. J. S. Theissen: Centraal gezag en Friesche Vrijheid (1907) en De Regeering van Karel V in de Noordelijke Nederlanden, geïllustreerd onder toezicht van E. W. Moes (1912) zijn nog steeds betrouwbare gidsen voor de eerste helft van de 16e eeuw. De literatuur over de tweede helft van deze eeuw, het begin van onze tachtigjarige vrijheidskrijg tegen Spanje, onze vaart naar en verovering van Indië, de opbloei van kunsten en wetenschappen is zoo uitgebreid en gemakkelijk toegankelijk, dat een opgave van titels overbodig genoemd kan worden. Na Mr. R. Fruyn, Busken Huet, Prof. Blok, P. L. Muller, kwamen Prof. Brugmans, Prof. Pirenne en vele anderen en nog steeds gaat de stroom van boeken over het land van Rembrandt in onze Gouden

in Friesland van architectuur en schilderkunst. De Vlaamsche invloed en de opleving en uitbreiding van de diverse ambachtskunsten.

Afb. X, 27 en XI 28.

Eeuw en de buitengewoon interessante jaren, die daaraan vooraf gingen, voort.

Sinds het geniale boek over ons land door Busken Huet nemen de historici hoe langer hoe meer notitie van de economische-, kunst- en cultuurgeschiedenis van ons volk. De politieke geschiedenis blijft dan het noodzakelijke stramien, waarop deze andere wederwaardigheden worden geborduurd. Eerst hierdoor beginnen de vroegere eeuwen voor ons te herleven. Zonder iets van zijn wetenschappelijke waarde in te boeten wordt daardoor ook het geschiedboek tot een leesbaar boek.

Zie ook: Robert Hedicke Cornelis Floris und die Florisdekoration (1913). De blijde inkomste der Renaissance in de Nederlanden door C. L. van Balen (1930), Dr. A. Wassenbergh's proefschrift: Le portrait en Frise au seizième siècle (1934), Pater Ligtenberg's artikel: De grafzerken der 16e eeuw in Friesland, Vrije Fries, Deel XXIII (1915). Mr. Boeles Jr. over de Oosterender kraak in het Bulletin van den oudheidkundigen bond IX (1902/3) en de uitgaven van de Linschoten Vereeniging en van het Geschiedkundig Genootschap te Utrecht.

VI. *De zeventiende en de achttiende eeuw. De tijd toen Leeuwarden residentiestad was (1584—1765).*

bladz. 55.

De Intrede van Graaf Willem Lodewijk van Nassau „Us Heit” als stadhouder van Friesland in 1584, de op-richting van de Friesche

Zie het boek van Dr. L. Wagenaar: Het Leven van Graaf Willem Lodewijk, een vader des Vaderlands „Us Heit” en Mr. W. B. S. Boeles' standaardwerk over de Franeker Hoogeschool (1878/

Akademie te Franeker in 1585 en de groote gevolgen daarvan in de 17e en 18e eeuw. De hof-schilders en hof-architecten te Leeuwarden en het cultureel milieu rondom de stadhoudelijke hofhouding in Leeuwarden.

Leeuwarden residentie-stad tot 1748, het vertrek van de Friesche stadhouders uit Leeuwarden en tot 1765, de dood van Marijke Moai. De gunstige invloed hiervan op de ontwikkeling van de kunstnijverheid.

De opbloei van het reeds in de 8e eeuw in Friesland bestaande goudsmidsambacht gedurende den stadhouderslijken tijd. De merken der Friesche gouden en zilversmeden van het begin van de 16e tot in

1889). Van de Friesche schilders en graveurs gaf Wopke Eekhoff een opsomming achter zijn catalogus van de stedelijke kunstverzameling van Leeuwarden (1875) en een geschiedkundige bibliographie van Leeuwarden achter zijn catalogus van de Stedelijke Bibliotheek (1870). Op de hoogte van onzen tijd gebracht door de catalogus van deze bibliotheek van de hand van de stedelijke archivaresse Mej. R. Visscher in 1932 kan een bestudeering van deze werken vol interessant materiaal ten zeerste worden aanbevolen. In zijn tijd was de Heer Eekhoff ook de correspondent in Friesland voor de kunstlexica van Immerzeel en van Kramm. Andere bestuursleden van het Friesch Genootschap als Mr. Dirks op het gebied der munten- en penningkunde, later opgevolgd door Servaas Wigtersma, Mr. Boeles Sr., vnd, Dr. J. G. Ottema als uitgever van de Kronijk van Friesland van Worp van Thabor (1847) en van het Proeliarius of strijdboek van broeder P. R. van Rixtel uit 1516 (1855), Dr. van Borssum Waalkes, die de klokkeopschriften verzamelde, en anderen vulden de Vrije Fries met belangrijke bijdragen.

bladz. 57.

In het Friesch Museum zijn tentoonstellingen van goud- en zilversmidswerk gehouden in 1900 en in 1927. De catalogi van deze beide tentoonstellingen bevatten veel materiaal en gegevens en zijn nog steeds waard om doorgestuurd te worden. In de Vrije Fries, Deel XXVIII (1928)

de 19e eeuw.

Afb. XII 30 en 31
XIII, 32 en 33, XIV
34 en 35 en XXV 29.

Het klok- en geschut-
gietersbedrijf te Leeu-
warden van het eind
van de 16e eeuw tot het
begin van de 18e eeuw.

Afb. XVI, 36.

Het geelgietersbedrijf
als voortzetting van het
vorige.

Afb. XV, 37 en 38
en XVI 36 en 39.

schreef ik een geschiedenis van
het goud- en zilversmidsbedrijf in
Friesland en in het oudheidkundig
jaarboek, 3e serie van het bulle-
tin van den Nederlandschen oud-
heidkundigen bond VII 1927 een
aanvullend artikel. In 1932 publi-
ceerde Elias Voet Jr. zijn stan-
daardwerk over de merken van de
Friesche goud- en zilversmeden,
voorafgegaan door biografische
bijzonderheden over de Leeuwar-
der goud- en zilversmeden uit de
XVIe XVIIe en XVIIIe eeuw
door Mej. R. Visscher.

Zie ook het in 1937 verschenen
werkje van den Heer Voet over
de stedelijke merken der Neder-
landsche goud- en zilversmeden
1445—1935, dat met zijn boeken
over de merken der Amsterdam-
sche en Haarlemsche goudsmiden
en zijn nog te verschijnen pos-
thuüm werk over de Haagsche
meesters een serie vormt, die in
geen ander land wordt evenaard.

blad. 61.

Zie: Charterboek van Vries-
land, Deel II fol. 373; G. H. van
Borssum, Waalkes Friesche klokke
opschriften, Vrije Fries, Deel XVI
(1885), XVIII en XIX (1895)
en Mr. Boeles Jr.: Een torenklok
van Jurjen Balthasar in de Vrije
Fries, Deel XXI (1913).

blad. 63.

Zie: Catalogus van de tentoon-
stelling van oude koperwerken te
Middelburg in 1904, Old base
metal spoons with illustrations
and marks by F. G. Hilton Price
(1908) en Old English pattern
books of the metal trade, Illus-
trated catalogue of the V. and A.
Museum Londen (1913).

De tinnegieters.

Het smidsbedrijf: sleutels, sloten, brandkisten, muurankers, haardplaten, haardgerief, wapens, enz.

Afb. XXIX, 61.

Het horlogemakersbedrijf. Naast de in nevenvermeld artikel genoemde ambachtskunstenaars wordt nog de aandacht gevestigd op een horloge gesig-neerd J. Barritii Leowardiae.

Afd. XVII 40 en 41 en XVIII 42.

De geweer- en pistoolmakers te Leeuwarden gevestigd in de 18e eeuw.

Afb. XIX, 45.

bladz. 65.

Zie: A. J. G. Verster, Oud Tin (1928), catalogus van de tentoonstelling van Oud Tin te 's-Gravenhage in 1925 en lezing van Dr. Wassenbergh op de vergadering van het Friesch Genootschap in 1936.

bladz. 67.

Over het artistieke smidswerk is een uitgebreide verzameling literatuur in de Princessehofbibliotheek van Fransche, Duitsche, Italiaansche, Spaansche en Engelsche schrijvers. De grootste en meest artistieke verzameling is het Museum Le Secq des Tournelles te Rouaan, waarvan H. René d'Allemagne een rijk geïllustreerde catalogus heeft verzorgd. Zie ook de platenatlas over Sloten en Sleutels van den heer Vincent Eras (1941) en de schenking van Dr. de Vita aan het Koninklijk Oudheidkundig Genootschap (79e Verslag 1936/7).

bladz. 69.

In de Vrije Fries, Deel XXVII (1924) schreef ik een artikel over de uurwerkmakerskunst in Friesland, de omstreeks 1600 in Leeuwarden opgekomen horlogemakerskunst, het vervaardigen van staande gangklokken en tafeluurwerken in de 18e eeuw en de volkskunst der z.g.n. stoeltjes- en staartstukklokken, speciaal te Joure in de 19e eeuw.

bladz. 70.

Ik kwam op het spoor van fraai werk van deze kunstnijveren in de Königliche Gewehr-Galerie zu Dresden, waar ik een tweetal pistolen van Leeuwarder Meesters

Weerglasmakers, die zich in de 18e eeuw hier vestigden en afkomstig waren uit de dalen der Italiaansche Alpen.

Afb. XVIII, 43.

Het pottenbakkers ambacht.

De ceramiek uit den kloostertijd, tegels en kannen, ongeglazuurd en met loodglazuur. De ontgraving van de Leeuwarder jachthaven, het aardewerk uit het laatste kwart van de 16e eeuw, de import van steengoed uit de Rijnstreek en van aardewerk uit Hessen. De opkomst van het majolica-tinglazuur aardewerk — een nieuwe techniek via Antwerpen geïmporteerd uit Spanje en Italië.

In Friesland: majolica fabrieken in Harlingen, Makkum en Bolsward. De import uit Delft en daarna uit het buitenland.

Afb. V, 16-19, VII 22a.

aantrof. Zie de gids van dit Museum, August Demmin: Die Kriegswaffen, eine Encyclopedie der Waffenkunde (4e Auflage 1893) en Die Schutz- und Trutzwaffen des Mittelalters von Victor Poschenburg (1936).

bladz. 72.

Verhandelingen over de Barometers, thermometers en notiometers of hygrometers, door den Heer D... Uit het Fransch's Hage 1730.

bladz. 73.

Naar aanleiding van de ceramiek, verzameld in het Friesch Museum en het Prinsessehof, en de ontgraving van de Leeuwarder Jachthaven in 1916—1918, publiceerde ik: Trekpotjes van roode aarde (Leeuwarder courant 7 Maart 1914); over Harlinger tegeltableaux, verslag Friesch Museum 1919; Het aardewerk in Friesland in gebruik van de 12e tot de 19e eeuw, Verslag 1920/4; Over het aardewerk uit de Leeuwarder Jachthaven, Vrije Fries dl. 31 (1918) en Oude Kunst 3e jaarg. (1918); Friesche majolica, Vrije Fries dl. 27 (1924); De Friesche majolica uit de 1e helft van de 17e eeuw dl. 27 (1924); De opkomst van het majolica bedrijf in de Noordelijke Nederlanden, Oud Holland, jaarg. 42 (1925) bl. 237—262. Oud Antwerpsch plateelwerk in het Jaarboek van Antwerpen's Oudheidkundige kring dl. 9 (1933).

Zie ook: Old Dutch pottery and Tiles door Elisabeth Neurdenburg (1923); Delfter Fayence d. Fer-

De kunst der glaszchrijvers.

Glazen te Leeuwarden uit 1620 in den stijl der Vlaamsche renaissance. De glaszchilders te Sneek in de 18e eeuw.

Afb. XX, 46.

De behangsel- en decoratieschilders in de 18e eeuw, speciaal naar aanleiding van den bouw en versiering van het nieuwe stadhuis in 1718.

Afb. XXI 47 en 48
XXII, 49 en 50 en
XXIII, 52.

Diverse kunstambachten.

Frescowerk, vooral van bloem- en vogelstillevens op steenen tafelbladen enz. door Hendrik Busch benevens aanverwante technieken.

Afb. XXIII, 51.

Schrijnwerk enz. De invloed van de ornamentprenten van Hans en Paul Vredeman de Vries. De Friesche keeftjes.

Afb. XXIV, 53 en 54.

rand W. Hudig (1929); Alt Holländische Fliesen Deel I door E. M. Vis en C. de Geus (1926). Deel II door Ferrand W. Hudig (1933).

blad. 75.

Zie A. v. d. Boom. Monumentale glasschilderkunst in Nederland Deel I tot aan de 17e eeuw. Het tweede deel van het jaar 1600 af moet nog verschijnen en het proefschrift van Dr. Ferrand W. Hudig over glas.

blad. 76.

Gedenkbboek uitgegeven door de Vereeniging tot Bevordering van Vreemdelingen Verkeer bij het 500 jarig jubileum van Leeuwarden 1435—1935 blad. 135—178. De decoratie-schilders der 18e eeuw en het stadhuis te Leeuwarden door Dr. A. Wassenbergh, Directeur v. h. Friesch Museum.

blad. 77.

Dirk van Rijswijk: Een Amsterdamsch Goudsmid- en Mozaïkwerker, door J. F. M. Sterck, Jaarverslag 1909 v. h. Koninklijk Oudheidkundig Genootschap.

blad. 79.

Zie voor ornamentprenten: Les maitres ornemanistes- Ecoles Française-Italienne-Allemande et des Pays-Bas (Flamande et Hollandaise) par D. Guilmard, (1881).

De textielbewerders.
Kleeding, letterlap-
pen, gekleurde sitzen,
katoendrukkerijen en
blauwververijen.

Afb. XXVI, 56 en
XXVII, 57.

Glasslijperijen, spie-
gelmakers, glasfabriek,
boekdrukkers, boekbin-
ders, enz. enz.

Afb. XXV, 55.

VII. *Volkskunst.*

Begrip en groepee-
ring. De charme van de
oude volkskunst, ver-
wantschap met de am-
bacht-kunst. De Hinde-
looper volkskunst, de
ouderdom, de herkomst,
de invloeden, de om-
vang.

Afb. XXVII, 60,
XXVIII 58 en 59 en
XXIX, 61 tot en met 64.

bladz. 80.

Samplers selected and described
by Leigh Ashton of the Victoria
and Albert Museum (1926), The
Chintz Book by Mac Iver Perci-
val (1923). Het artikel van Me-
vrouw A. M. Lubberhuizen-van
Gelder in Cultureel Indië, 3e
Jaarg. (1941).

bladz. 82.

Noord-Nederlandsche muntge-
wichtmakers door Aug. Sassen.
Tijdschrift van het Kon. Ned.
Gen. v. Munt- en Penningkunde,
20e Jaargang (1912); De kunst
der oude boekbinders, 15e en 16e
eeuwsche boekbanden in de
Utrechtsche Universiteitsbiblio-
theek door Dr. A. Hulshof en Mr.
J. Schretlen (1921). Geschiedenis
van den boekband door Biblio-
pegus, Amsterdamsche Grafische
School (1935); Prof. Dr.
Hans Loubier: Der Bucheinband
(1926).

bladz. 84.

D. J. van der Ven, Neerlands
volksleven (1920) en Anno Teen-
stra Nederlandsche Volkskunst
1941.

Propylaën Verlag: Die Kunst
der Naturvölker und der Vorzeit
v. Eckart von Sydow (1932)
Deutsche Volkskunst von Hans
Karlinger (1938), Deutsches
Handwerksgut von Walter Dixel
(1939) en een artikel over Ver-
sierde mes- en vorkscheden door
Mr. Piet Smit en door mij ge-
schreven in de bijdragen en mede-
deelingen van het Nederlandsch
Openluchtmuseum te Arnhem,
Dec. 1932 en Nov. 1933. In het

buitenland bezocht ik vele musea van volkskunst, o.a. Het Zweedsche Openluchtmuseum Skansen bij Stockholm; Het Landesmuseum für Sachsische Volkskunst te Dresden; Het Museum für Kunst und Gewerbe te Hamburg; Het Museum te Altona; De Sammlung für Deutsche Volkskunde en Het Markische Museum te Berlijn; Het Elzasser Museum te Straatsburg; Het Folklore Museum te Antwerpen; Het Museum te Constanz en dat te Lindau am Bodensee, het Landesmuseum te Zürich, de Musea te Bern, St. Gallen en vele andere. De catalogi en gidsen van deze musea bevatten veel merkwaardigs. De Führer van het Hamburgsche Museum door Otto Brinkmann van 1894 is nog steeds een vraagbaak en een model.

N.B. Bij de opgave der literatuur kon niet naar volledigheid gestreefd worden. Er is echter voldoende opgegeven om ieder, die op een of ander onderwerp dieper wil ingaan op gleeed te helpen. Bovendien worden in vele der opgegeven boeken literatuurlijsten over speciale onderwerpen gevonden. In de Vrije Fries, het tijdschrift van het Friesch Genootschap, dat ook reeds meer dan een eeuw bestaat, en in de aan Kunst en Cultuur gewijde tijdschriften is ook veel te vinden. Een hoofdbron is echter de studie van de voorwerpen zelf, waarvan uitgebreide collecties te vinden zijn in de Leeuwarder Musea, het Friesch Museum met zijn uithof Stania State te Oenkerk en het Princessehof met zijn annex het Coulonhuis.

De opgegeven literatuur is te Leeuwarden gemakkelijk te raadplegen in de Provinciale bibliotheek, de Stedelijke bibliotheek, die van het Friesch Museum en die van het Museum het Princessehof. Voor een groot deel is ze ook aanwezig in de Universiteits- en andere groote bibliotheken in de overige provincies van ons land.

FRIESCHE TAAIPLANK
18^e EEUW
VOORSTELLEND EEN
BRUID IN OUDE KLEE-
DERDRACHT, MERK-
WAARDIG OM DE
OVEREENKOMST
VAN DE HOOFD-
VERSIERING MET
DIE GEDRAGEN
DOOR DE BRUID
IN HARDANGERLAND

LIJST VAN AFBEELDINGEN

II. *Vroege Friesche bodem vondsten.*

Afb.

2. Bronzen Mes.
3. Bekers u. z.g.n. Kringgrepen.
4. Geometrisch versierd aardewerk uit terpen.
5. Geslepen strijdhamers, bijlen en dolk v.h. jongere steentijdperk u./d. zandstreken.

III. *Vondsten uit Friesche terpen.*

6. Romeinsche drinkbekers uit de terp te Oosterend.
7. Romeinsch terra sigilata.
8. Romeinsche bronzen Godenbeeldjes.
9. Z.g.n. terra nigra beker.
10. Gesmoorde en gladgepolijste Friesche pot.

IV. *Vondsten uit Friesche terpen.*

11. Merovingisch-Frankisch aardewerk (de bovenste rij onder Romeinschen invloed).
12. Gesmoord zwart aardewerk v. geïmmigreerde Saksische terpbewoners.
13. Boven z.g.n. Pingsdorfer aardewerk, beneden Karolingische amphora m. reliefbanden.
14. Gedeelte v. d. 7e eeuwse goudvondst u./d. terp te Wieuwerd.
15. Gouden spang u./d. terp van Hoogebeintum, 7e eeuw.

V. *Middeleeuwsche Ceramiek.*

16. Baksteen, H. Norbertus, 13e eeuw.
17. Steengoed kan m. Romaansch ornament, 12e à 13e eeuw.
18. Aardewerk kan m. primitief loodglazuur, 14e eeuw.
19. Aardewerk kan m. Gothisch ornament (vedelaar) 15e eeuw.

VI. *Middeleeuwsch beeldhouwwerk.*

20. Met Romaansch beeldhouwwerk versierde steen (Christus in den wijngaard) gevonden in de Sluis te Lemmer.
21. Vroeg Gothisch beeldhouwwerk gevonden op het kerkhof te Wons.

VII.

- 22. Leeuwarder muntjes, midden 11e eeuw.
- 22a. Kloostertegel uit Leeuwarden, 1260 à 1300.
- 24. Koorbank afk. uit de kerk der Minnebroeders te Bolsward, tweede helft 15e eeuw.

VIII.

- 23. In een Friesche terp gevonden kandelaar uit een Hildesheimer bronsgieterswerkplaats omstreeks 1200.

IX. Beeldhouwwerk.

- 25. Uit de kerk van Oldehove, eind 15e eeuw.
- 26. Uit een Friesche kerk omstreeks 1500.

X.

- 27. Grafsteen in Italiaanschen stijl uit de kerk te Bozum van den steenhouwer B. G. uit het jaar 1543.

XI.

- 28. Grafsteen in Vlaamschen stijl uit de kerk te Hallum van den steenhouwer Pieter Dirks uit het jaar 1563.

XII. Friesch zilver.

- 30. Knottekistje van een Bolswarder Meester, eerste helft 17e eeuw.
- 31. Achtkante gegraveerde brandewijnskom van een Kollumer Meester, 2e helft 17e eeuw.

XIII. Friesch zilver.

- 32. Handwaschkan en schotel van den Leeuwarder Meester met het Bekerteeken, Tjeerd Jarichs van der Lely, 1662.

XIV. Friesch zilver.

- 34. Ovale brandewijnskom, eerste helft 18e eeuw.
- 35. Theeketeltje van Jacobus Jongsma te Leeuwarden 1709 — 1726, gedreven in den Lodewijk XIV stijl.

XV. Friesch brons en koper.

- 37. Bronzen spui uit 1634 van de pomp op de Vischmarkt te Leeuwarden.
- 38. Eeuwig durende kalender van koper uit 1648.

XVI. Friesch koperwerk.

- 36. Vijzel van Petrus Overney uit 1692.
- 39. Pompkraan, 18e eeuw.

XVII. Friesche uurwerken.

- 40. Tafelklokje $\pm$ 1680 gesigneerd „Jacobus Nauta Leeuwarden”.
- 41. Horloge $\pm$ 1650 gesigneerd „J. Barritii Leowardiae”.

XVIII Friesche klok en weerglas

- 42. Notenhouten gangklok $\pm$ 1770, gesigneerd „F. Bavius Leeuwarden”.
- 43. Weerglas $\pm$ 1780, gesigneerd „J. Solaro Leeuwarden”.

XIX.

- 45. Ruiterspistol $\pm$ 1750, gesigneerd „Penterman in Lieuwarden” en „Jean Hicnar à Leeuwarden”.

XX.

- 46. Gebrandschilderd raam uit 't huis van den Leeuwarder advocaat en Pensionarys Dr. E. Boner 1620.

XXI.

- 47. Sopra-porte in het Coulonhuis $\pm$ 1713 v. d. decoratieschilder F. Hayema.
- 48. Schoorsteenstuk A. O. Swalve.

XXII.

- 49. Schoorsteenstuk, drogist- en verfwarenhandel „A. Gren-
del 1781”.
- 50. Schoorsteenstuk R. Jelgerhuis 1758.

XXIII.

- 51. Bloemstuk in kleuren, fresco-werk van Hendrik Busch 1716.
- 52. Sopra-porte in het Prinsessehof, gesigneerd „S. R. Nicolai 1775”.

XXIV.

- 53. Friesch keeftje, 17e eeuw.
- 54. Friesche mangelplanken, rechts van 1567, links van 1665.

XXV.

- 29. Geuzelepel van een Sneeker Meester eind 16e eeuw.
- 55. Achttiende eeuwsche romer met het wapen van Leeuwarden.

XXVI.

- 56. Friesche letterlap 1743—1749.

XXVII.

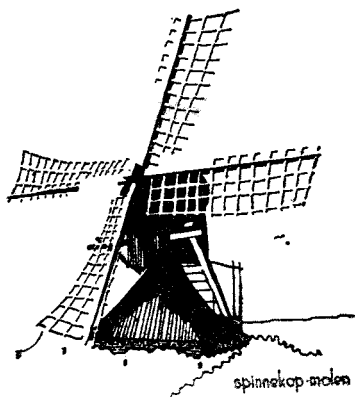
- 57. Friesche katoendruk uit 1834 met gezichten op Leeuwarden en vergelijking der 15e eeuwsche en 18e eeuwsche kleerderdrachten.
- 60. Friesch kerfsneekistje, 17e eeuw.

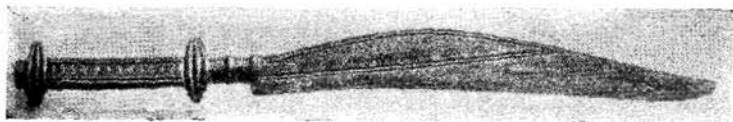
XXVIII. *Friesch houtsneewerk.*

- 58. Friesch kerfsnee kistje aan de achterzijde ingeritst vóór-ontwerp der teekening.
- 59. Amelander stoof met opschrift „Maamke Annes Bakker”.

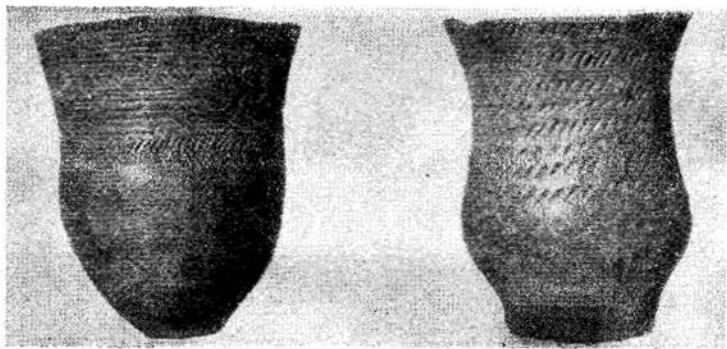
XXIX. *Friesche kunstnijverheid.*

- 61. Uit de kunstsmeedwerk verzameling.
- 62. Uit de serie mangelplanken.
- 63. Eén van de pijperekken uit het dorp Mantgum.
- 64. Uit de verzameling horlogekastjes, in het Prinsessehof.

Afb. 2.

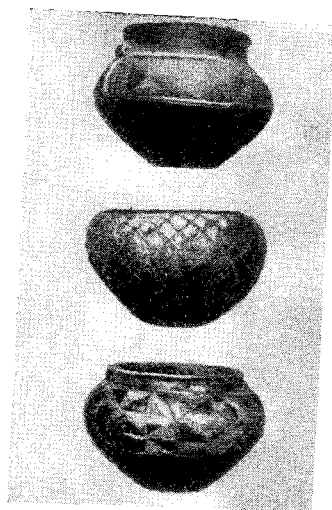
Afb. 3.

Afb. 4.

Afb. 5.

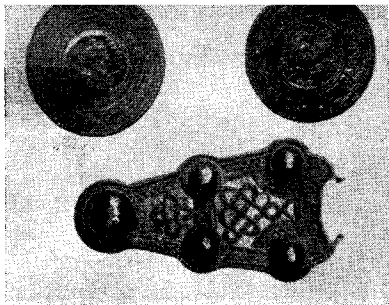
Afb. 6.

Afb. 7.

Afb. 8.

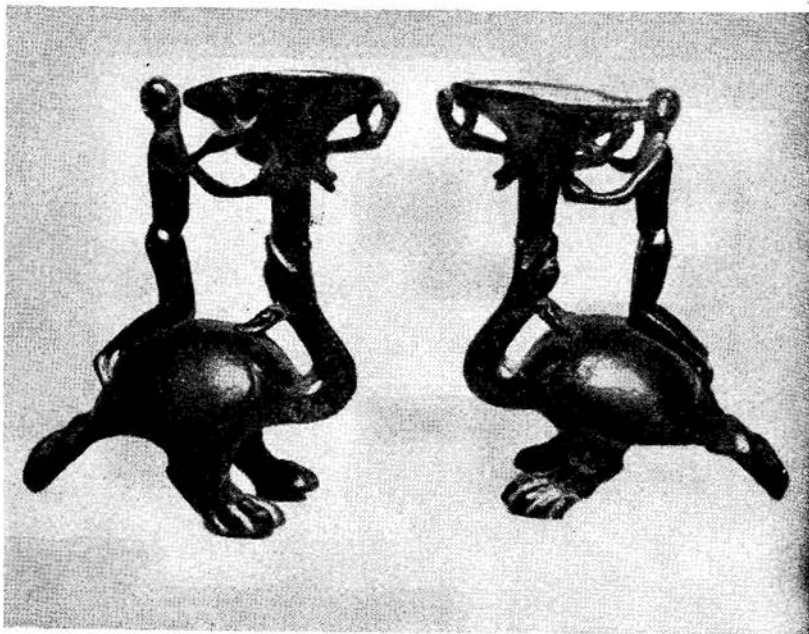
Afb. 9.

Afb. 10.

Afb. 11.

Afb. 12.

Afb. 13.

Afb. 14.

A° 1558

DE 31.

DIE EERBARE IVFFROW YTHIMA SIIN HVISFROW

MAI STERF DE EDELE ERNTESTE CARBOA SCHELTEMA

plurima pro patria capien Gabo Scheltema. dam
 Militiae iacet hic Nobilis atque domi
 Quae tulit is fracta coniux Thetis Iffima mente
 Cujus juncta Cubant ossibus ossa viri.

A° 1561 DE 31. IULII STERF.

Afb. 17.

Afb. 16.

Afb. 18.

Afb. 19.

Afb. 20.

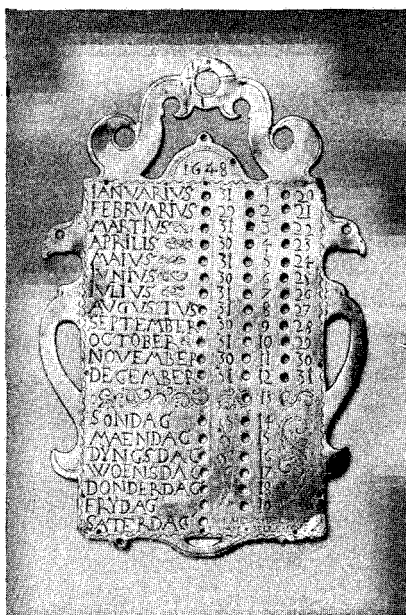

Afb. 21

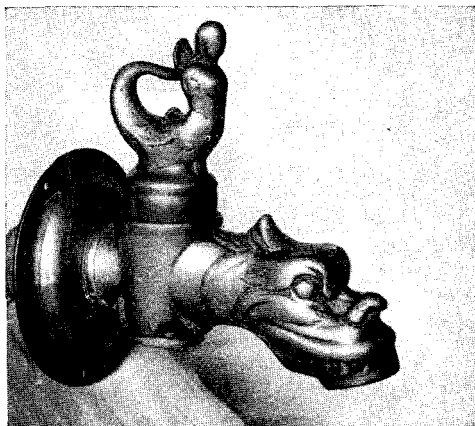

Afb. 22.

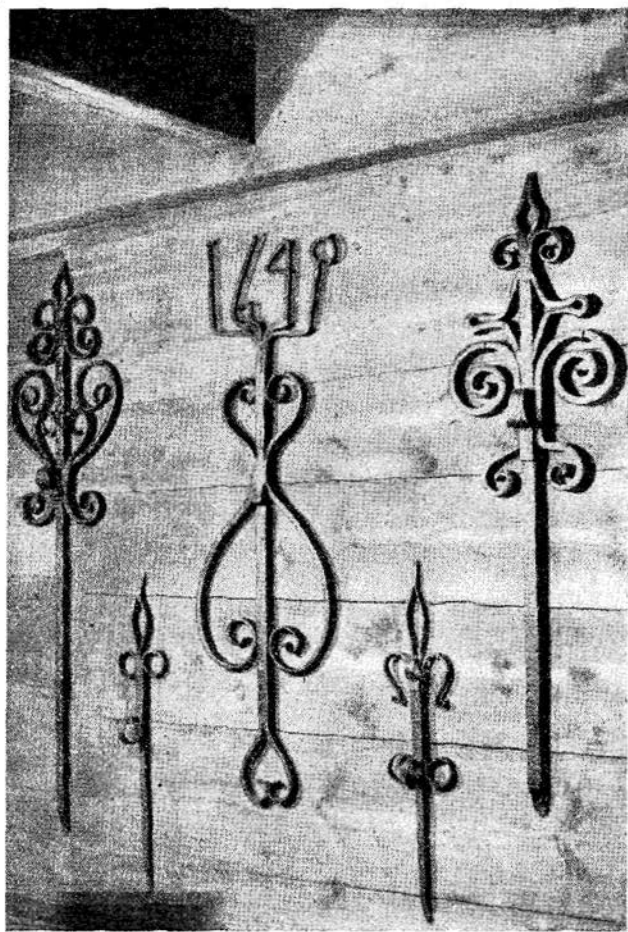

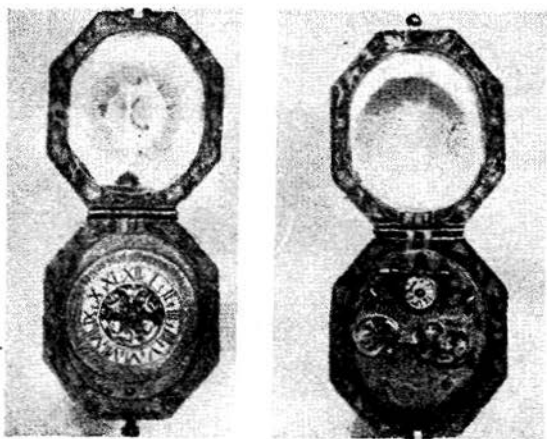
Afb. 24.

Afb. 25

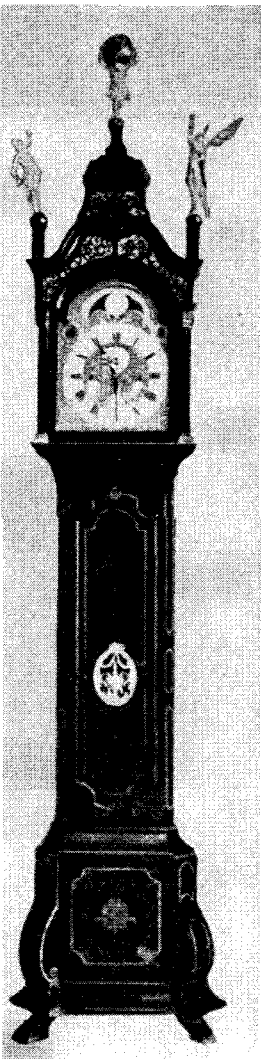
Afb. 26.

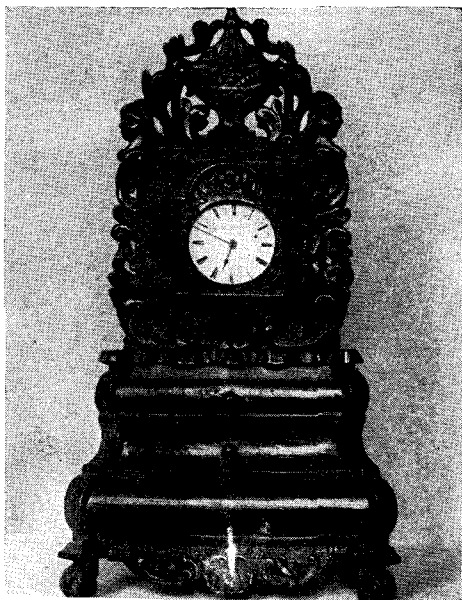
Afb. 27.

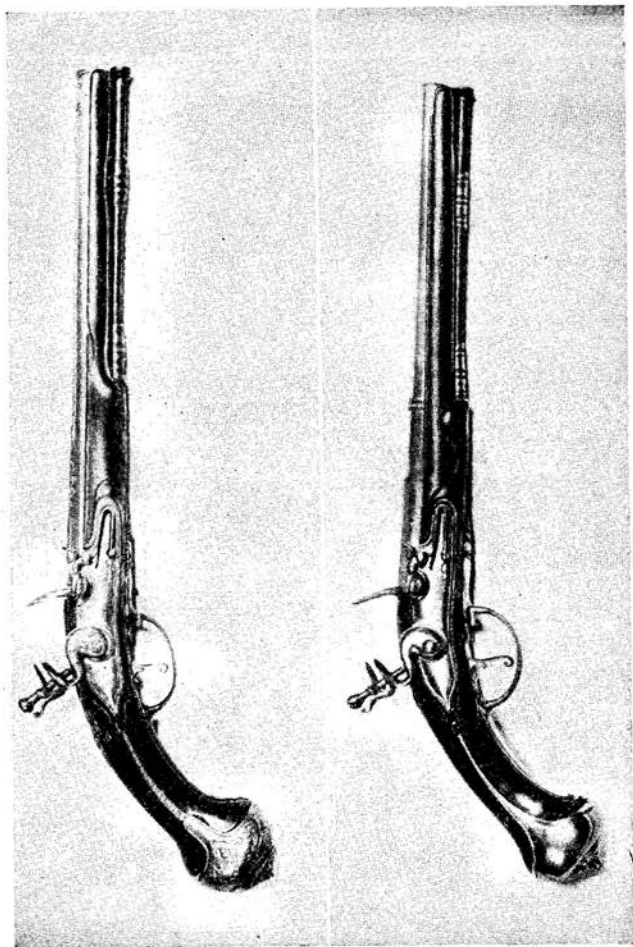
Afb. 28.

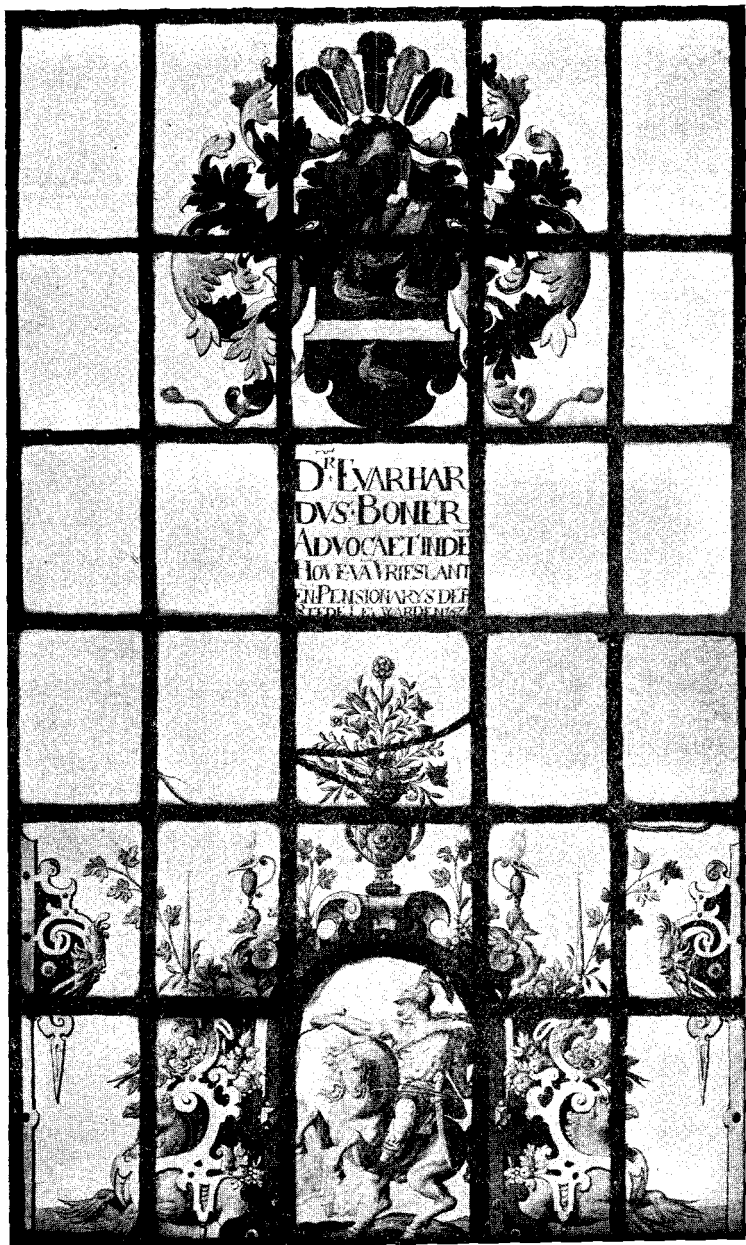
Afb. 29.

Afb. 30.

Afb. 31.

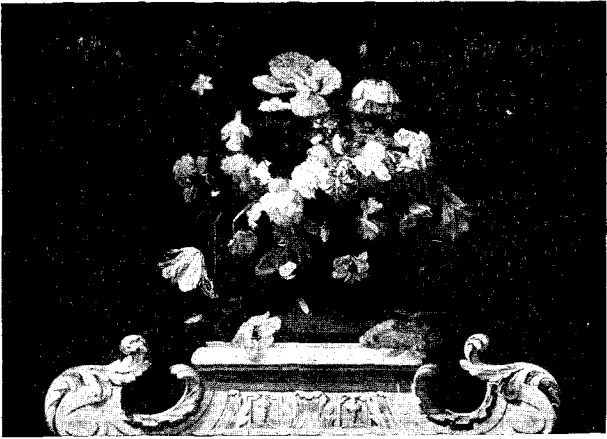

Afb. 33.

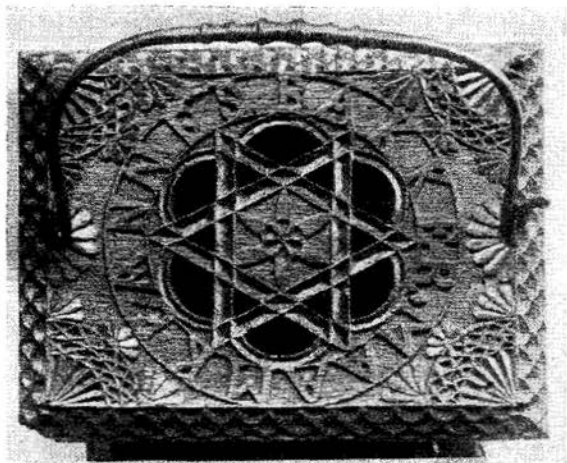
Afb. 34.

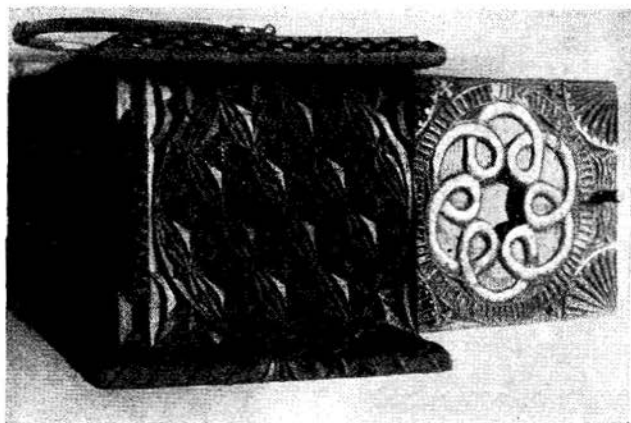
Afb. 35.

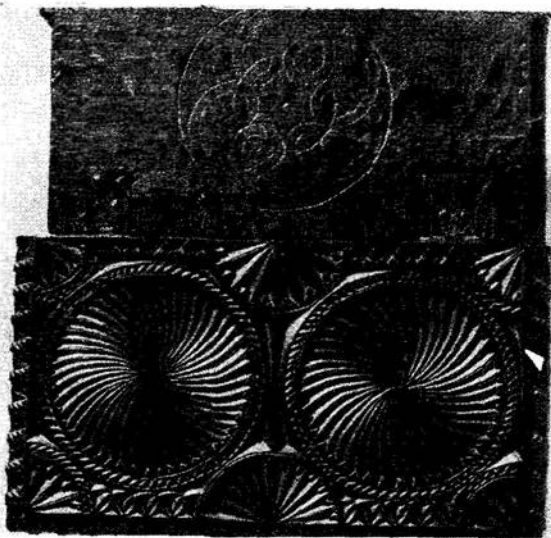
Afb. 36.

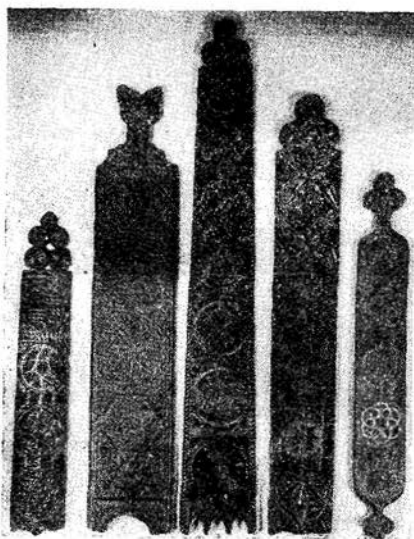
Afb. 37.

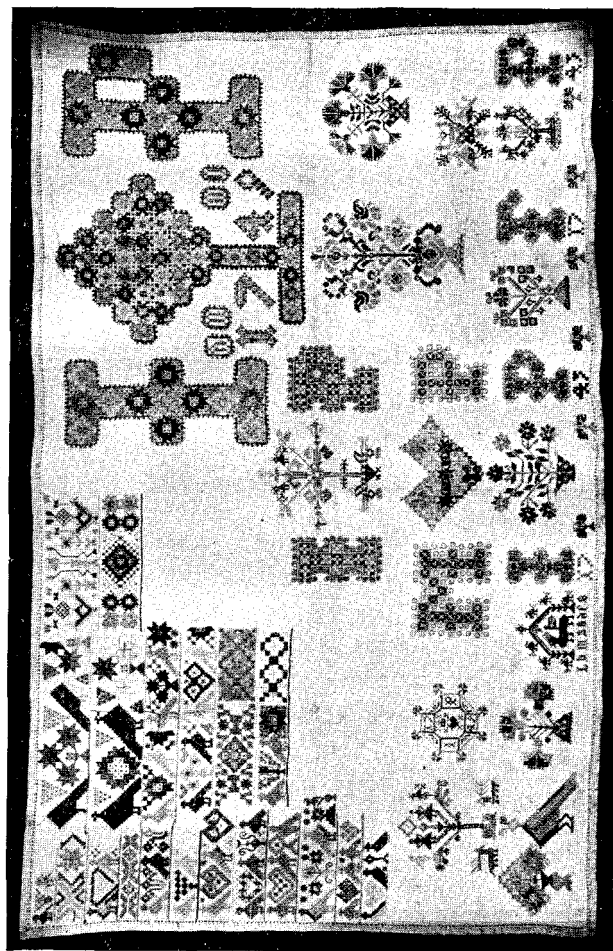
Afb. 38.

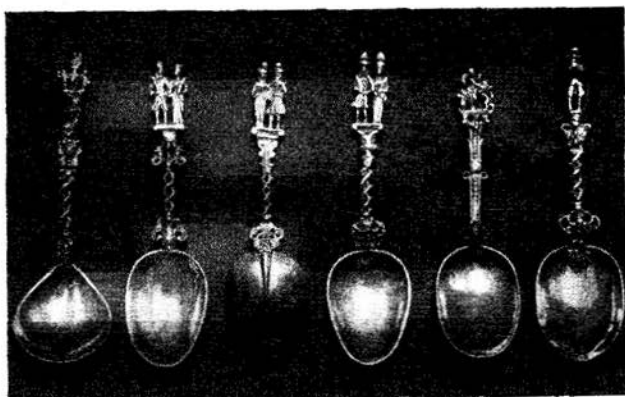

Afb. 39.

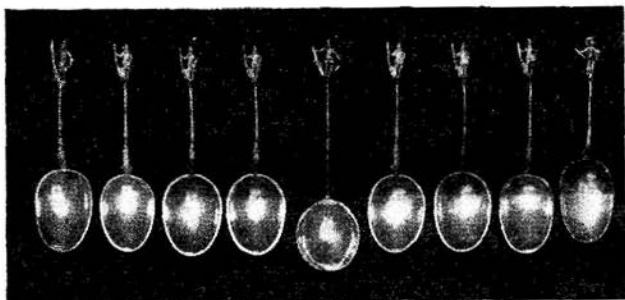

Afb. 40.

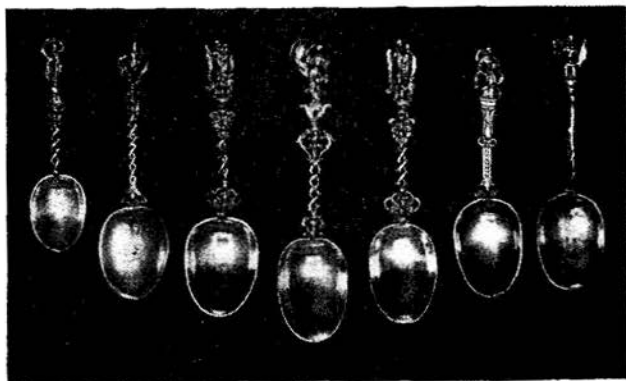

Afb. 42.

Afb. 43.

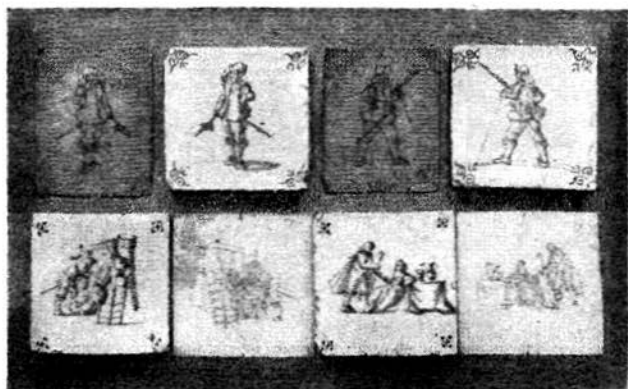
Afb. 44.

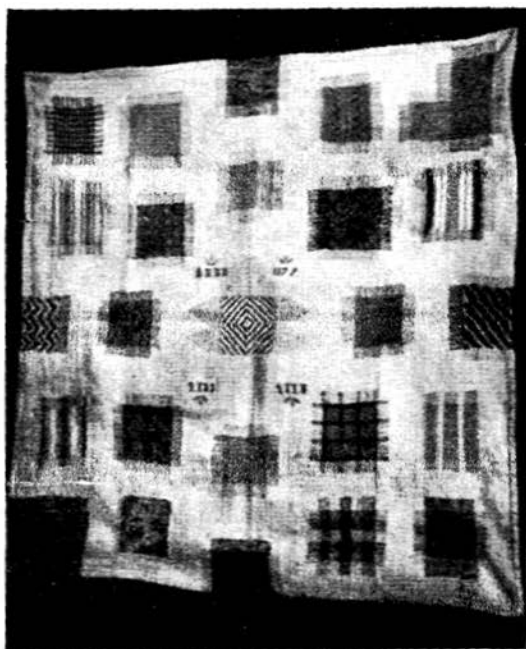
Afb. 45.

Afb. 46.

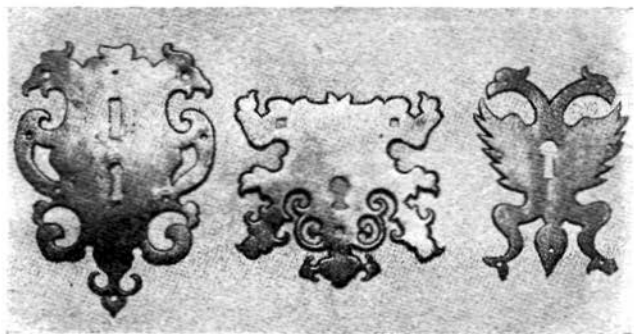
Afb. 49.

Afb. 50.

Агб. 51.

Агб. 52.